

Пољопривреда

ЕФЕКТИ ИНТЕГРАЦИЈЕ СРБИЈЕ У ЕУ У ОБЛАСТИ ПОЉОПРИВРЕДЕ

проф. др Наталија Богданов¹

Увод

Почетком 1990-их година на међународном нивоу започео је процес измене постојећих и формулисања нових системских решења везаних за пољопривреду. Ове промене започете су са идејом да се начини радикалнији заокрет у аграрној политици, који би допринео побољшању економског положаја неразвијених земаља на међународном тржишту, умањењу разлика у односу на развијене земље, декомпозицији трговинских токова у корист већег приступа земаља трећег света развијенијим тржиштима, већем вредновању и рационалнијем газдовању природним ресурсима. Уз то, акценат реформи све више је са производних преношен на низ других социјалних, економских и еколошких циљева.

У исто време, Европска унија је отпочела процес проширења на исток, што је био један од највећих изазова са којим се Унија суочила од свог оснивања. Земље кандидати за овај процес чиниле су највећу и изузетно хетерогену групу земаља која је заједнички приступала Унији. Из тог разлога, процес проширења захтевао је и убрзао бројна институционална и структурна прилагођавања ранијих политика саме ЕУ (које су се иначе морале мењати). То се, свакако, односи и на Заједничку пољопривредну политику (ЗПП), чије су промене од Агенде 2000 ишле у сусрет потребама нових земаља чланица (НЗЧ).

Према свим досадашњим искуствима, једно од најделикатнијих питања транзиције и прикључења нових земаља, била је управо реформа аграрног сектора. Ова реформа показала се као комплексна и изазвала је бројне, хетерогене и дубоке социјалне и економске импликације. Структурне промене које је аграрни сектор ових земаља претрпео током последњих деценија одвијале су се изузетно динамично и условиле су појаву нових видова дуализма.

---

¹ Пољопривредни факултет Универзитета у Београду

Политички оквир и инструменти примењени у поступку прикључења нових земаља чланица задржани су у профилисању модела којим ће се аграрни сектор земаља Западног Балкана прилагођавати регулаторним механизмима Заједничке пољопривредне политике (ЗПП-а) током процеса прикључења. ***Отуда су искуства НЗЧ у примени различитих сценарија реформи високо релеватна за Србију и друге земље Западног Балкана које су закорачиле у ЕУ интеграције.*** Са друге стране, аналитичари упозоравају да искуства прикључења НЗЧ нису у довољној мери послужила као „примери добре праксе“ ни Европској комисији (ЕК) при формулисању предприступних фондова за Западни Балкан, ни самим земљама које требају да имплементирају предвиђена решења.

У овој студији начињен је покушај систематизације основних системских решења везаних за пољопривреду у економском процесу интеграције Србије у ЕУ. Текст је структуриран тако да прати:

1. Прво поглавље – Опис развоја, мера и механизма ЗПП-а. Циљ овог поглавља је да прикаже основне елементе на којима се заснивају текуће и предвиђају будуће реформе аграрног сектора.
2. Друго поглавље – У овом делу представљени су процедуре и механизми примењивани у интегрисању аграрног сектора нових земаља чланица у ЗПП; досадашња искуства и решења примењивана у прикључењима ЕУ током 2000-их. Циљ поглавља је да укаже на кључна подручја реформи, политички оквир, изазове и решења која су имплементирани у новим земљама чланицама;
3. Треће поглавље – опис претприступног пакета помоћи и захтева реформског процеса за земље Западног Балкана; Кључни аспекти пољопривреде Србије и системска решења релевантна за очекиван напредак у међународним интеграцијама.

I ЗАЈЕДНИЧКА ПОЉОПРИВРЕДНА ПОЛИТИКА И ЊЕНЕ ПЕРСПЕКТИВЕ

1. Настанак и кључне реформе ЗПП-а

Уговор о оснивању Европске економске заједнице, **Римски споразум**, дао је пољопривреди једно од централних места у новоформираној западноевропској интеграцији. Овим уговором дефинисани су циљеви будуће ЗПП, који се могу сумирати као:

- раст продуктивности пољопривреде,
- постизање задовољавајућег животног стандарда руралног становништва,
- стабилизација тржишта пољопривредних производа,
- осигурати стабилно снабдевање храном и
- снабдевање потрошача по прихватљивим ценама.

Током преговора у Риму договорено је да период укидања трговинских баријера између потписница Уговора за пољопривредне производе буде дужи него за остале производе (транзициони период од 12-15 година), као и ***да заједничко тржиште пољопривредних производа мора бити регулисано заједничком пољопривредном политиком. Од самог конституисања Европске заједнице било је јасно да ће пољопривредни сектор имати посебан третман у односу на друге делове привреде, захваљујући снажном ефекту на социјалне и економске прилике земаља чланица. Овакав статус пољопривреда је задржала наредних пет деценија, при чему су се усложњавали видови утицаја на привреду и друштво.***

Заједничка пољопривредна политика постаће током наредних деценија највећа, најсложенија и најскупља политика коју ЕУ спроводи. Њену комплексност илуструје податак да је законодавна основа којом се регулише ЗПП вишеструко обимнија од било које друге заједничке политике ЕУ, а трошкови њеног финансирања достижу преко 40% заједничког буџета. Отуда, од свог настанка до данас ЗПП изазива снажне политичке и економске тензије између (и у оквиру) земаља чланица и остатка Света.

Створена идејом да заштити пољопривреду земаља чланица од конкуренције других земаља и успостави подједнако прихватљиве механизме трговине и подстицања пољопривреде на јединственом тржишту, ЗПП је имала је од самог почетка снажно изражену протекционистичку ноту. Управо висок ниво заштите домаћег тржишта омогућио је раст цена, што је у првим годинама примене довело до високог раста производње и постизања самодовољности у храни на заједничком тржишту. Прехрамбена стабилност и сигурност су обезбеђене, а успостављено је заједничко тржиште пољопривредних производа. Доходак фармера је достигао конкурентски ниво у односу на остале привредне секторе. Са друге стране, гарантоване цене условиле су прекомерну производњу и стварање тржишних вишкова. Трошкови финансирања извозних подстицаја су нарастали и ЗПП чинили све скупљом. Већа газдинства производила су више и отуда више зарађивала, док је мањим фармама подршка служила само за опстајање. Настојање да се повећају приноси условило је раст потрошње минералних ђубрива и пестицида, чиме су иницирани и еколошки проблеми. Квоте, порези и царине у трговини пољопривредним производима представљале су проблем за извознике на ово тржиште и биле противне принципима отвореног тржишта и све гласнијих заговарања либерализације. Губитак се јављао и код домаћих потрошача који су плаћали високе цене хране. Отуда је до првог покушаја реформе ЗПП дошло само десет година након њеног успостављања.

Најобухватнија реформа ЗПП-а уследила је тридесет година после њеног конституисања као тзв. **Макшерујева реформа** (MacSharry Reforms, 1992) из 1992. године или Прва реформа ЗПП-а. *Макшерујева реформа* подједнако је била иницирана притисцима у оквиру самог заједничког тржишта, колико и утицајем спољног окружења. Усвајање реформе пратили су нарастајући ривалитет и неслагања међу државама чланицама нето-примаоцима и нето-даваоцима средстава за заједнички буџет (од конституисања ЕЕЗ, највише се говори о ривалитету Немачка - Француска), као и притисак јаког фармерског лобија који није био спреман да прихвати смањење подршке и ограничење обима производње. Са друге стране, постојали су снажни спољни притисци на ЗПП који су били уперени на смањење подршке и либерализацију европског аграрног тржишта. Одредбе Споразума о пољопривреди Уругвајске рунде, на линији којих

је највећи део решења садржаних у ЗПП-у током 1990-тих, значајно су измениле структуру трошкова пољопривреде ЕУ. Директна давања од 1994. године постају доминантан вид субвенционисања произвођача на рачун смањења трошкова подршке тржишту. Трошкови субвенционисања извоза су преполовљени, а удео подршке руралном развоју перманентно се повећавао. Разлике у обиму подршке газдинствима различите величине смањене су, али и даље остају значајне. После реформе 1995. године, 20% газдинстава користило је 73% подршке EAGGF-a (*European Agricultural Guidance and Guarantee Fund* / Европски фонд за руковођење и гаранције у пољопривреди) при чему је располагало са 59% површина и ангажовало око четвртину радне снаге запослене у пољопривреди. Или, другачије изражено, преко 60% газдинстава добија на име буџетских компензација мање од 5.000 евра (у поређењу са просечних 7.500 евра по фарми), док око 10% газдинстава прима око 20.000 евра годишње из буџета.

Агенда 2000 – Иницијатива за даљим прилагођавањима ЗПП-а имала је (као и Макшеријева реформа) снажно упориште у екстерним факторима, међу којима пре свега: растуће светске потребе за храном, неопходност да се уочи нове Доха рунде преговора у оквиру Светске трговинске организације трошкови ЗПП-а прилагоде очекиваним буџетским ограничењима, а подстицајне мере и механизми прилагоде захтеваним разграничењима по „кутијама“, очекивано прикључење земаља Централне и Источне Европе. Унутрашњи разлози који су иницирали даље реформе били су: реална опасност поновног настанка тржишних неравнотежа, Споразум из Амстердама који обавезује на уважавање еколошких интереса у законодавство везано за пољопривреду, неопходност уважавања интереса потрошача у погледу квалитета и здравствене безбедности хране и заштите животиња, и неопходност да се ЗПП учини транспарентнијом, са једноставнијим правилима и већом децентрализацијом одлука. Агенда 2000 требало је да помогне развој мултифункционалне, одрживе и конкурентне пољопривреде, чиме би била осигурана будућност руралних подручја. У њој је уважен круцијални значај пољопривреде у очувању животне средине и виталности руралних подручја. Значајан простор посвећен је интересима потрошача – квалитету и здравственој безбедности хране. Полазећи од наведеног, Агенда 2000 предвидела је успостављање политике руралног развоја

као другог стуба Заједничке пољопривредне политике (поред подршке тржишту).

Реформа ЗПП-а 2003. године, **Фишлерова реформа (*Franc Fischler Reform*)**, требало је да пружи одговор на питање како да се аграрни сектор ЕУ учини конкурентнијим на светском тржишту, а да се истовремено оспособи да усвоји нове стандарде у области заштите животне средине, квалитета и безбедности хране и заштите животиња. Ова реформа имала је амбицију да комплетно измени механизме пољопривредне подршке. ЗПП се овом реформом више окренула интересима потрошача и пореских обвезника, дајући фармерима већу слободу да производе у складу са тржишним захтевима. Ова реформа требала је да потпомогне преговарачку позицију ЕУ у преговорима у оквиру Доха рунде, пре свега у домену домаће подршке производњи.

2. Мере и механизми ЗПП-а за период 2007-2013

ЗПП је за текући програмски период 2007-2013 предвидела низ новина. Основне измене предвиђене реформом ишле су у правцу системског уобличавања мера усвојених након реформе из 2003. године, и односиле су се на: успостављање једног финансирајућег и програмског инструмента, израду аутентичне стратегије руралног развоја ЕУ, појачавање контроле, евалуације и извештавања и јачање *bottom-up* приступа (од нижег ка вишим нивоима). Током 2007. и 2008. године извршен је покушај да се елиминишу неки пропусти и недостаци последњих реформи ЗПП-а. У том смислу су новембра 2008. године министри пољопривреде ЕУ постигли политички договор о прегледу ЗПП-а под називом „Здравствени преглед“ (***Health check***), са тезом да то није реформа, већ покушај да се ЗПП модернизује, поједностави и да се помогне фармерима да боље одговоре на сигнале са тржишта. Измене које су уследиле односиле су се на:

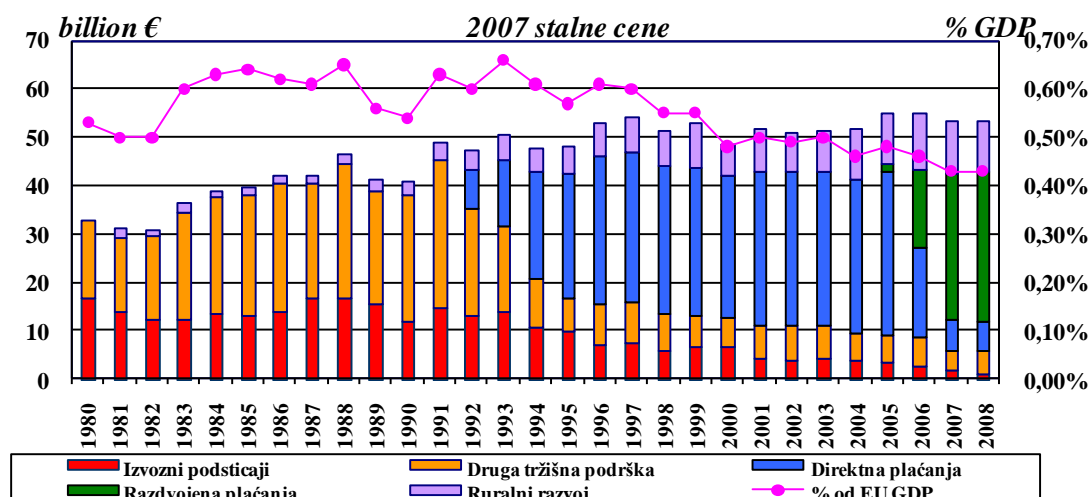
1. укидање преосталих производно-везаних (*coupled*) директних плаћања, односно њихово раздвајање (*decoupled*) и превођење у „СПС шему“ (*Single Payment Scheme* / једноставна платна шема). Изузетак је начињен за краве, овце и козе, код којих је остављена могућност да државе чланице могу задржати постојећи ниво везане подршке (како би се одржала брдско-планинска подручја);

2. новим земљама чланицама које користе шему поједностављених директних плаћања САПС (*Single Area Payment Scheme* – Шема поједностављених плаћања по површини) је дозвољено да их користе до 2013. године (уместо до 2010.);
3. укинута је обавеза изузимања дела обрадиве површине (10%) из обраде (*set aside*) у циљу рационалнијег коришћења земљишних капацитета;
4. повећана је квота за млеко (1% годишње), са намером да се потпуно укине 2015. године;
5. подршка је остала чврсто заснована на обавезама поштовања заштите животне средине, добробити животиња и прехранбених стандарда квалитета, али су правила унакрсне усклађености (*cross-compliance*) поједностављена;
6. повећана је модулација (директна плаћања пољопривредницима ће се смањити, а преостали новац биће пребачен у Фонд за рурални развој).

Табела 1. Правна основа ЗПП-а

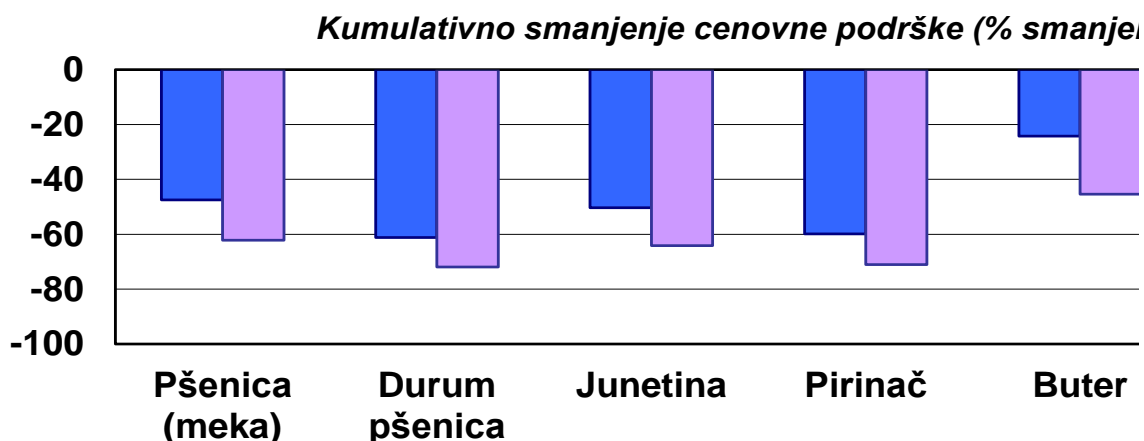
ЗАЈЕДНИЧКА ПОЉОПРИВРЕДНА ПОЛИТИКА – ЗПП	
ПРВИ СТУБ ДИРЕКТНА ПЛАЋАЊИЈА И ТРЖИШНЕ ИНТЕРВЕНЦИЈЕ	ДРУГИ СТУБ РУРАЛНИ РАЗВОЈ
<p>Уредба 1782/2003 и 361/2008 о успостављању заједничких правила за шеме директне подршке у оквиру заједничке пољопривредне политике.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Једноставна шема плаћања (<i>Single payment scheme</i>, СПС). • Шема поједностављених плаћања на површину/систем плаћања по хектару (<i>Single Area Payment Scheme</i>, САПС). <p>За директна плаћања пољопривредници морају да испуњавају одређене услове који су везани за очување животне средине, безбедност хране и заштиту добробити животиња. Ти услови називају се унакрсна усклађеност услова (<i>Cross Compliance</i>).</p> <p>Уредба 1234/2007 о оснивању заједничке организације пољопривредних тржишта и специфичне одредбе за одређене пољопривредне производе (<i>Single CMO Regulation</i>).</p> <p>Уредба 320/2006 о привременом плану/ шеми за реструктурирање индустрије шећера: допуне 1290/2005</p> <p>Правила имплементације уредбе 1782/2003: Уредба 795/2004, 796/2004, 1973/2004 и 381/2007</p> <p>Регулативе за вино, воће и поврће: 479/2008 1182/2007, 292/2008; и 1580/2007</p>	<p>Уредба Савета 1698/2005 Подршка руралном развоју у оквиру Европског фонда за рурални развој EAFRD</p> <p>Оса 1. Повећање конкурентности аграрног и шумарског сектора.</p> <p>Оса 2. Унапређење животне средине и руралног амбијента кроз подршку руковођењу земљиштем.</p> <p>Оса 3. Унапређење квалитета живота у руралним подручјима и промоција диверзификацији активности.</p> <p>Оса 4. ЛИДЕР (LEADER – Liaison Entre Actions de Développement Rural – везе између акција руралног развоја)</p> <p>Уредбе Комисије 1974/2006 и 1975/2006 правила контроле и процедуре за имплементацију Уредбе Савета (ЕЗ) № 1698/2005</p>
<p>Европски гарантни фонд у пољопривреди (EAFG)</p>	<p>Европски фонд за рурални развој (EAFRD)</p>

Графикон 1²

Сектор производње млека након реформе карактерише асиметрично снижавање цена а режим квота ће бити задржан до 2015. године. У сектору жита интервентна цена као механизам регулисања тржишне стабилности постоји и надаље, али су редукована месечна плаћања за складиштење пољопривредницима који производе пшеницу (за 50%). Реформа у сектору шећера је иницирана, поред осталог, чињеницом да је ЕУ имала прилично компликован систем производних квота који је мотивисао произвођаче да производе изнад квота, што је условљавало прекомерну продукцију која се преливала на светско тржиште, и услед значајних извозних субвенција (1,5 до 2 милијарде евра годишње) обарала светске цене. Важан пакет мера ступио је на снагу 2006. године и допунио реформу шећера, а садржи: реформу ЦМО (*Common Market Organizations* – Заједничка организација тржишта) шећера у циљу охрабривања конкуренције и тржишне оријентације у сектору; реструктурирање индустрије шећера, подстицањем неконкурентних произвођача шећера да напусте производњу; обезбеђивање директне подршке дохотку прозвођачима шећерне репе. Суштина реформе је смањење гарантоване минималне цене шећера за 36%, успостављање редуцираних квота по земљама или регионима и процента редукације на годишњем нивоу, и казне за прекорачење производње.

² Извор: European Commission – DG Agriculture and Rural Development

Графикон 2. Смањење ценовне подршке за најважније пољопривредне производе³

Кофинансирање руралног развоја у периоду до 2013. фокусирано је на заједнички усаглашене ЕУ приоритете који су уобличени у „три осе“ (три групе), једну хоризонталну меру (LEADER) и техничку помоћ. Овакав приступ оставља довољно флексибилности земљама чланицама да на регионалном нивоу успоставе баланс између секторске и територијалне димензије у одабиру одговарајућих мера.

Табела 2. Осе руралног развоја

МЕРЕ УНАПРЕЂЕЊА КОНКУРЕНТНОСТИ (ОСА 1)
<p>Људски ресурси:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Тренинг и информисање • Млади фармери • Рано пензионисање • Коришћење саветодавних услуга (укључујући усвајање стандарда) • Успостављање фарм менаџмента и саветодавна служба
<p>Физички капитал:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Инвестиције у фарме и шумарство • Прерада/маркетинг • Пољопривредна/шумска инфраструктура • Обнова производних потенцијала пољопривреде
<p>Квалитет пољопривредне производње и производа (2003 ЗПП реформа):</p> <ul style="list-style-type: none"> • Усвајања стандарда (привремена помоћ) • Унапређење квалитета хране

³ Извор: *European Commission – DG Agriculture and Rural Development*

<ul style="list-style-type: none"> • Промоција унапређења квалитета хране
<p>Транзиционе мере:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Полунатуралне фарме • Успостављање произвођачких удружења • Подршка развоју саветодавства (само за Бугарску и Румунију за период до 3 године) <p>МЕРЕ УПРАВЉАЊА ЗЕМЉИШТЕМ/ ЗАШТИТЕ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ (ОСА 2)</p>
<p>Одрживо коришћење пољопривредног земљишта:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Планинска подручја са развојним ограничењима (LFA) • Друга подручја са хендикепом • Натура 2000 • Заштита животне средине у пољопривреди/Брига о животињама • Подршка непроизводним инвестицијама <p>Одрживо коришћење шумског земљишта:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Пошумљавање (пољопривредно/непољопривредно земљиште) • Натура 2000 – шумска подручја • Заштита шума • Обнављање шумског потенцијала • Подршка непроизводним инвестицијама
<p>МЕРЕ ПОБОЉШАЊА КВАЛИТЕТА ЖИВОТА (ОСА 3)</p>
<p>Квалитет живота:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Основне услуге за руралну економију и становништво (организовање и инфраструктура) • Обнова и развој села, заштита и конзервација руралног наслеђа • Обука и едукација • Изградња капацитета за локалне развојне стратегије <p>Економска диверсификација:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Диверсификација на непољопривредне активности • Помоћ малим (микро) предузећима • Подршка развоју туризма • Заштита и руковођење природним богатствима

Активности и мере подршке које се дистрибуирају кроз осе руралног развоја нису стриктно одвојене, већ су повезане и често условљене. Из списка

различитих мера по групама, региони или земље бирају мере које дефинишу у складу са својим потребама, могућностима и са циљем што веће ефикасности програма. У програмирању је потребно поштовати принципе конзистентности, конвергентности и компатибилности мера, што значи да се мере различитих политика не раздвајају, да немају супротних учинака и слично.

У оквиру прве „осе“, као специјалне мере за нове земље чланице предвиђене су посебне, тзв. **транзиционе мере**, које треба да помогну даљем превазилажењу њихових специфичних проблема и ограничења. Значајан удео малих газдинстава у структури фарми транзиционих земаља и њихова недовољна конкурентност, препознати су као развојно ограничење са великим економским и социјалним ризиком. Отуда, реформисана политика руралног развоја посвећује овом проблему пажњу на тај начин што допушта сепаратни режим подршке малим газдинствима нових земаља чланица у виду сталне новчане помоћи у износу од 1.500 евра за период од најдуже пет година. Предуслов коришћења помоћи је припремљен бизнис план за превазилажење постојећег стања, чији ће напредак у реализацији бити оцењен након три године. Подршка успостављању произвођачких удружења намењена је даљем јачању недовољно оснаженог производног ланца, имајући у виду да су производне везе пословног сектора у новим земљама чланицама још увек на ниском нивоу и значајно ограничавају раст конкурентности. Мерама подршке успостављању произвођачких група финансирају се махом оперативни трошкови за унапређење производње и стандарда, организациони трошкови и маркетиншке активности. За регистрована произвођачка удружења максимални износ помоћи може бити 5% од њиховог прихода у првој години пословања, који се смањује на износ до 2% у четвртој години.

3. Перспективе ЗПП-а за период 2014-2020

Припреме за нова решења ЗПП-а и формулисање новог оквира политике за период након 2013. године су отпочеле такозваном „здравственом контролом“ током 2008. године. Процес ће се наставити јавним дебатама које ће трајати до половине 2011. године, када се очекује да ће бити саопштен први предлог од стране ЕК. Извесно је да ће корекције механизма подршке за период након 2013.

године наступити под утицајем последица економске кризе, да ће се много више пажње поклонити животној средини и природним ресурсима, као и да ће се тражити решење за нарастајуће развојне диспаритете међу европским руралним регионима. Иако још увек у фази скицирања, нова политика за период након 2013. године, према првим најавама, имаће следеће приоритете:

1. **Одржива производња хране** која доприноси дохотку произвођача и смањује велике разлике међу појединим корисницима; раст конкурентности сектора и вредности производа у прехранбеном ланцу; праведнија подршка за произвођаче у подручјима са природним ограничењима.
2. **Одрживо управљање природним ресурсима** – већа пажња ће бити поклоњена даваоцима јавних услуга и добара у области заштите животне средине, обезбеђивање „зеленог раста“ (*green growth*) кроз нове технологије, превазилажење ефеката глобалних климатских промена и адаптирање технологија на нове услове.
3. **Усклађени територијални развој** – већа подршка запошљавању у руралним подручјима и њиховим социјалним проблемима, подршка диверсификацији дохотка и активности и структурна диверсификација.

Овај оквир биће разматран наредних неколико месеци, након чега ће почетком 2011. године бити сачињен преглед потенцијалних ефеката (*Impact assessment*).

Прве интерпретације оквира нове политике, уводе појам „озелењавање“ (**greening**) подршке, као кључну реч која описује стратешко опредељење за период до 2020. године. Овај приступ је, као и у ранијим реформама, условљен притисцима либерализације ЕУ тржишта и захтевима СТО, али и нарастајућим притисцима јавности за брижљивије и ефикасније газдовање природним ресурсима.

Дискусија о инструментима политике указује на то да структура са два стуба ЗПП-а треба да буде задржана, уз ревизију онога шта стубови могу да садрже. Ниједан од докумената још увек не помиње укупни буџет ЗПП-а, мада су први наговештаји саопштени почетком 2010. године спекулисали да би се тренутна финансијска средства могла задржати и убудуће.

Механизми подршке и шеме финансирања се такође још увек се не назиру. Према ономе што су досадашња искуства показала и што су спорна питања текуће политике, највише изгледа има да ће се укинути извозни подстицаји, као и мере управљања залихама и механизми државних интервенција.

Политика директних плаћања после 2013. није још одређена. Међутим, прихвата се неопходност редистрибуције, редизајнирања и бољег усмеравања подршке. Предлози иду од укидања, преко увођења једноставног плаћања по хектару једнаког за све чланице ЕУ, до удруживања у систем плаћања политике руралног развоја (директна плаћања комбинована са агроеколошким плаћањима и плаћањима за подручја са ограниченим могућностима за пољопривреду). Шеме финансирања се такође преиспитују, а преовладава предлог да се „добитници и губитници“ међу појединим земљама, ограниче постављањем просечног доњег нивоа плаћања за сваку државу чланицу. Радни документи чешће помињу увођење заједничких, објективних критеријума за сва директна плаћања широм ЕУ, него примену паушалне надокнаде којом би се игнорисали „веома различити економски и природни услови у ЕУ“. У неком облику систем директних плаћања ће сигурно остати, али ће се поштрити услови за добијање тих средстава. Иако главни инструмент ЗПП-а, директна плаћања подлежу многим критикама и вероватно ће се значајно смањити, а финансијски извори ће се резервисати за неки други приоритет.

Први стуб се „озелењава“, а према наговештајима, биће одређена горња граница исплата које би важиле у свим земљама ЕУ. Ова плаћања имала би форму „једноставних, општих, генералних, неуговорених годишњих агро-еколошких акција“ (као што су на пример заснивање сталних пашњака, зелени конвејер, плодоред и плодосмена и сл).

Велику новину представља најава да ће се **ЛФА плаћања (*Less Favoured Area / мање погодне области*)**, из другог стуба пребацити у први. Обрачун ЛФА надокнаде који се тренутно врши по хектару, са специфичним производним ограничењима, по новом решењу би могао бити предмет националног специфичног решења.

Политика руралног развоја ће бити прераспођена – мере руралног развоја добиће на значају, али неће заменити први стуб. Настојаће се да се преиспита начин на који се мере из другог стуба комбинују у националним политикама ради достизања пројектованих циљева. Прерасподела средстава између држава чланица се може очекивати, како би се изашло у сусрет потребама различитих руралних региона. Може се очекивати и да се поставе експлицитни, квантификовани циљеви и на ЕУ и нивоу националних програма. Тако нпр. подршка заштити агро-окружења која би се плаћала из првог стуба, не би могла да буде обухваћена и у оквиру руралног развоја.

Новина ће бити и нови „**комплет алата за управљање ризиком**“ који ће бити смештан у други стуб, са циљем да смањи производне и доходне ризике од тржишних и других нестабилности. Подршка за инструменте осигурања и инвестициони фондови се помињу као примери алата који ће се примењивати у комплекту. Нејасно је шта ће убудуће бити мере подршке сигурности хране - да ли ће се појавити нова мера подршке тржишним ценама, као што су додатне мере безбедности трговине, подршка за управљање ризиком и друго.

Три широка могућа праваца за будућност ЗПП-а су назначена у првим документима:

1. **„Побољшан“ status quo ЗПП** – са ограниченим побољшањима, као што су више капитала за директна плаћања, као и јачање тржишне подршке.
2. **„Уравнотеженија, циљана и одржива подршка“** – политика са више циљаних мера и променама између стубова подршке, заједно са променама тржишних мера.
3. **Укидање подршке тржишту и приходима** – где су директна плаћања и већину тржишних мера укинути и замењени исплатама ограниченим на циљеве везане за заштиту животне средине и климатске промене.

Буџет Европске уније за пољопривреду и рурални развој могао би бити значајно нижи него што је сада. У будућности, ЗПП ће дефинитивно изгубити свој уско пољопривредни карактер. Неки од најугледнијих аналитичара заговарају

оснивање Европске политике за безедност хране и животне средине (*European Food and Environmental Security Policy*) уместо ЗПП. Они тврде да климатске промене, као и светски проблеми са храном и енергетском сигурношћу не дозвољавају да се смањи пажња која се посвећује пољопривреди и руралним областима, већ треба да дође до обрта инструмената и механизма политике. Просечни износ субвенција по фарми тренутно варира од око 550 евра/ха у Грчкој до мање од 100 евра/ха у Летонији. ЕУ-15 државе чланице широко примењују кључеве за расподелу буџета према историјским правима, тако да ће и након коначног усклађивања ЕУ-12 (које ће уследити 2013. год.), плаћања произвођачима у старим чланицама и даље бити знатно изнад просека у односу на произвођаче у НЗЧ. Стога Пољска, Мађарска и многе друге земље захтевају да се паушално плаћање (*flat-rate / једнака стопа*) уведе и у наредном буџетском периоду.

Због ограничења буџета и притисака СТО, као и лошег општег имиџа, ЗПП је, под сталним притиском за реформе. Разлике у дистрибуцији директних плаћања могле би бити важна покретачка сила будућих промена ЗПП-а. Земље у оквиру ЗПП-а које више плаћају (него што узимају) су у значајној мањини. Неке од најразвијенијих земаља (Француска, Ирска, Данска, Аустрија и Финска) имају уравнотежену буџетску позицију, и све док је ова позиција главни елемент буџетских расправа, не могу се очекивати никакве драматичније промене у обиму средстава ЗПП-а.

Политика у односу на земље кандидате и потенцијалне кандидате није до сада поменута ни у једном документу, а земље којих се проблем тиче, немају формалну могућност да изнесу званичне ставове и идеје.

Позицију земаља кандидата и потенцијалних кандидата посебно деликатном чине следећа ограничења:

1. Претходно искуство „добре лекције“ САПАРД-а (*SAPARD – Special Accession Programme for Agriculture and Rural Development* – Претприступни програм за пољопривреду и рурални развој) Европска комисија није много уважила у дизајнирању ИПАРД-а (*IPARD – Instrument for*

Preaccession Assistance for Rural Development – Инструмент за предприступну помоћ за рурални развој). Проблеми које су имале НЗЧ у повлачењу претприступних фондова нису превазиђени понуђеним решењем за земље кандидате у периоду 2007-2013.

2. **И након пет година чланства земаља источне Европе у ЕУ, проблем малих фарми и спорог реструктуираја сектора у овом делу Европе тешко се превазилази.** Транзициона мера подршке за мале фарме на коју су НЗЧ имале право током овог буџетског периода није дала значајније резултате. Овакав вид подршке врло вероватно не би решио ни проблеме малих фарми на Западном Балкану, па се мора агресивније заговарати и лобирати другачији модел подршке и шема финансирања који би дирекције циљали развој руралне економије.
3. Можда је најважнија чињеница да **земље Западног Балкана и Турска немају исту динамику напредовања ка чланству у ЕУ, што слаби преговарачку позицију свих земаља. Могућност усаглашавања ставова и идеја, лобирања, коју су имале НЗЧ као велика група земаља, овај пут не постоји.** Претња да врло специфични проблеми балканских земаља не буду довољно уважени у преговорима и формулисању политике подршке из претприступних фондова до 2020. године је тиме повећана.

II ЗАЈЕДНИЧКА ПОЉОПРИВРЕДНА ПОЛИТИКА ПРЕМА НОВИМ ЧЛАНИЦАМА – ИСКУСТВА ПОСЛЕДЊЕГ ПРОШИРЕЊА

1. Политички оквир и примењене стратегије за нове земље чланице

Европски савет је 1997. године усвојио документ "Партнерство за приступ" којим је дефинисана јединствена стратегија приступа и мере које земље кандидати треба да спроведу. Овим документом регулисана су практична питања у вези са проширењем, динамиком и редоследом наредних корака у том правцу, мониторинг, као и преговори око додатних реципрочних трговинских концесија. Задаци који су постављени пољопривреди земаља кандидата у овом периоду су:

1. **усаглашавање санитарних и фитосанитарних прописа, успостављања ефикасног система инспекцијског надзора и граничне контроле промета, система обележавања стоке и др.** – чиме се земље практично припремају да успешно дочекају либерализацију свог тржишта;
2. **повећање ефикасности домаћих институција и администрације за имплементацију и мониторинг новог система аграрне политике;**
3. **успостављање или унапређење функционалног тржишта земљишта, комплетирање земљишног регистра и реформа катастарског система.**

Наредна фаза у процесу приступања била је усмерена прилагођавању законске регулативе. Овај процес започео је снимањем стања и дефинисањем потенцијалних потешкоћа и критичних тачака у погледу способности и спремности домаћих институција да прихвате *acquis communautaire*.⁴⁾ НЗЧ су различитом динамиком напредовале у транзиционом процесу. При томе, оне које су биле ефикасније у реформама институција, како ће се касније показати, повукле су највише средстава из ЕУ предприступних фондова, највише страних инвестиција и оствариле најстабилније, дугорочне користи за своју аграрну структуру.

---

⁴⁾ *Acquis communautaire* - скуп законских аката, поступака принципа и циљева усвојених од стране земаља чланица ЕУ

Стратегије реструктурирања аграрног сектора и пољопривредне политике транзиционих земаља значајно су се разликовале. Балтичке земље (Естонија, Летонија и Литванија) и Пољска примениле су тзв. „шок терапију“ почетком периода транзиције. У овом периоду аграрна подршка и увозна заштита драстично су смањене, национална привреда отворена је за страну конкуренцију, а газдинства више опорезована него подстицана. Чешка, Словачка и Мађарска постепено су прилагођавале и реформисале своју аграрну политику. Међу земљама кандидатима за ЕУ приближан ниво подршке пољопривреди са ЕУ имала је само Словенија.

Разлике међу НЗЧ постојале су и у погледу одабраних инструмената и мера подстицања аграра током транзиционог периода. Већина земаља определила се за подршку тржишту и ценама (високе царине) као водећем инструменту. Директна давања значајније су била заступљена у структури подршке Литваније, Латвије и Словачке, а занемарљиво у Естонији и Пољској. Мере које ЗПП не предвиђа (нпр. субвенционисање кредита) најдуже су се користиле.

Генерално, буџетска подршка пољопривреди почетком 1990-их била је углавном усмерена на регресирање фактора производње (регресирање цена варијабилних инпута, камата, пореска ослобађања и сл.) као и опште унапређење сектора (саветодавна служба, инспекције, инфраструктура). Крајем 1990-их евидентно је растуће приближавање аграрне подршке у оквиру групе земаља ЦИЕ (земље Централне и Источне Европе) и између њих и ЕУ, као и већи степен диверсификације буџетских давања произвођачима.

2. Мере ЗПП-а и НЗЧ

Са аспекта решења која су примењивана у новим чланицама, за земље Западног Балкана значајно је размотрити неколико спорних питања која се у области пољопривреде разматрају у предприступом периоду:

1. Директна плаћања,

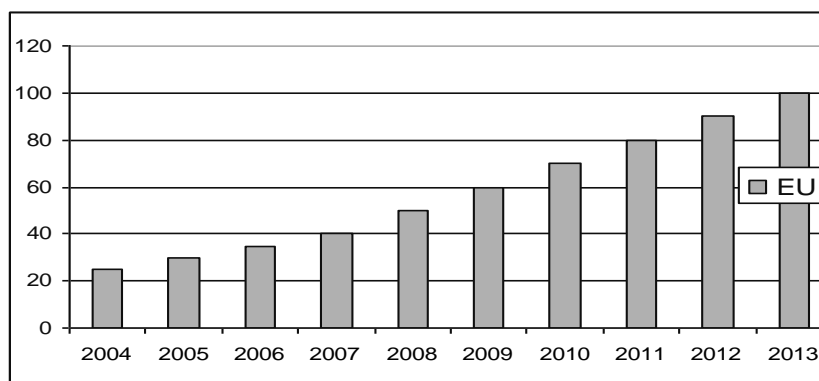
2. Квоте и друге мере везане за снабдевеност тржишта, максимално гарантоване површине (MGA – *Maximum Guaranteed Area*) и количине (MGQ – *Maximum Guaranteed Quantities*),
3. Политика руралног развоја и други аспекти.

Крајњи циљ интеграције пољопривредне политике земаља кандидата је примена ЗПП-а по истим режимима као у земљама ЕУ-15. Независно од прогреса које су земље у том правцу током периода прикључивања начиниле, извесно је да нека решења ЗПП-а нису одмах и/или у целости имплементирана у аграрним политикама нових чланица. Новим земљама чланицама омогућено је да користе додатни период за успостављање и прилагођавање неопходних административних процедура, као и решавање проблема диспаритета цена у произвођачком ланцу. Овакав приступ био је мотивисан реалном опасношћу да би брза имплементација свих механизма ЗПП-а могла да изазове неочекиване тржишне и структурне промене. Кључни циљ у области пољопривреде током предприступног периода, био је да све нове земље чланице буду припремљене да од момента прикључења у потпуности прихвате *acquis communautaire*, што је и обезбеђено.

Директна плаћања – Директна плаћања су била најважније питање за фармере у новим земљама чланицама ЕУ. Ово питање изазвало је велике дебате у погледу тога колико брзо или када и како ће директна плаћања бити доступна фармерима у НЗЧ. Предлог да директна плаћања не буду доступна новим земљама под истим условима који важе за ЕУ-15 имао је политичке импликације у земљама кандидатима и изазивао велике отпоре приључењу међу фармерима. Са друге стране, нето-даваоци средстава у заједнички буџет (Немачка, Британија, Шведска, Холандија и Аустрија) били су против подршке путем директних плаћања за НЗЧ у периоду 2004-2006. године, будући да средства за то нису била претходно предвиђена у финансијском оквиру Агенде 2000.

Почетни став Европске комисије по питању директних давања био је да су цене пољопривредних производа у НЗЧ ниже од цена у ЕУ, те да би овај вид подршке произвођачима био сувишан. **Као аргумент против изједначавања директних**

плаћања са фармерима у ЕУ-15 истицало се да би велику корист имали власници земљишта који често нису пољопривредници (с обзиром на извршену реституцију земљишта до 2000. године), чиме би се ефекат овог вида подршке за пољопривреду изгубио. У склопу тога постојале су и друге опасности брзе примене директних плаћања, као што су: раст дисторзија између пољопривреде (као јако субвенционисаног сектора) и осталих сектора у привредној структури, демотивисаност за даљим реформама у правцу повећања конкурентности аграрног сектора и сл. **Коначно усвојена динамика усаглашавања директних плаћања у свим земљама чланицама предвидела је да се у 2013. години (на крају првог заједничког буџетског периода), директна плаћања фармерима ЕУ-15 и ЕУ-12 изједначе.**

Графикон 4. Ниво директних плаћања фармерима нових чланица из средстава ЕУ (% од директних плаћања фармерима ЕУ-15)⁵

Шема појединачног плаћања по површини (Single Area Payment Scheme – САПС) У првим годинама после прикључења НЗЧ су могле да користе различите облике директних плаћања својим произвођачима, који нису били предвиђени за ЕУ-15 чланице. Шема ових видова помоћи је једноставнија у односу на ону која се примењује у реформисаној ЗПП за старе чланице. ЕУ је понудила новим земљама чланицама опцију примене једноставнијег система директних плаћања (**шема појединачног плаћања по површини**). САПС подразумева плаћања у једнаком износу по хектару пољопривредног земљишта.

⁵ Извор: *European Commission – DG Agriculture and Rural Development*

Фармери који користе САПС у новим земљама чланицама могли су да искључе своје површине из производње, али уз обавезу поштовања захтева везаних за очување „добрих производних могућности парцела“.

Ограничења производње била су предвиђена за фармере нових земаља чланица, као и за ЕУ-15 фармере. Током преговарачког процеса, на основу истих принципа заснованих на референтном прошлом периоду и специфичним производним условима, одређени су лимити за сваку земљу. Избор референтног базног периода био је врло сложен и отворио бројна неслагања и недоумице. Став ЕУ био је да се одабере период око 1990. године. Различите политичке и економске ситуације у појединим земљама у другој половини 1980-тих, као и чињеница да доступне базе података за одабране индикаторе нису довољно поуздане или компетиране, определили су да за избор трогодишњег просека буде одабран период 1995-1999. године, зависно од производа и вида ограничења. Наравно, и овде има изузетака – Чешкој и Пољској овај период није одговарао због реструктуирања сектора производње млека који се у то време одвијао, па су тражиле да база за обрачун њихових квота за млеко буду 1980-те, или процењена производна способност.

Диспропорције између захтева земаља кандидата и предлога ЕК формулисаног на основу доступних статистичких података и примењених јединствених критеријума садржаних у регулативама важећим за ЕУ-15, биле су знатне. Преговори о усклађивању производних квота и ограничавању субвенционисаних површина били су сложени, одвијали су се са сваком земљом појединачно, без јединственог критеријума за корекцију захтева кандидата.

**Табела 3. Захтеви и предлози ограничења површина и производних квота
за најважније производе ⁶**

	Оранични усеви (базне површине) ⁷ ha		Оранични усеви (референтни принеси) ²⁸ т/ ха		Производна квота за шећер ⁹ (укупна) т		Производна квота за млеко ¹⁰ (укупна) т	
	предлог ЕУ	захтев	предл ог ЕУ	захте в	предлог ЕУ	захтев	предлог ЕУ	захтев
Кипар	54.98	89.193	1,88	2,45	-	-	131.019	150.000
Чешка	2.221.844	2.401.845	4,18	4,20	445.237	505.000	2.505.553	3.100.000
Естонија	387.233	650.000	1,77	3,50	-	75.000	562.633	900.000
Мађарска	3.553.200	3.653.353	4,26	5,04	380.021	480.000	1.946.333	2.800.000
Летонија	484.700	753.000	2,03	3,59	52.482	110.000	489.474	1.200.000
Литванија	1.336.233	1.355.000	2,27	3,50	96.241	165.000	1.459.000	2.250.000
Малта		4.500			-	-	45.392	60.000
Пољска	9.207.667	9.248.000	2,96	3,61	1.665.017	1.886.000	8.875.000	11.217.000 и раст до 2008 на 13.740.000
Словачка	1.011.627	992.000	4,16	4,99	208.736	235.000	946.150	1.235.900
Словенија	94.192	150.000	5,31	6,12	52.977	75.000	463.333	695.000
УКУПНО	18.354.258	19.296.881						

Специјални аранжмани за транзициони период - Током преговора многе земље кандидати имале су захтеве за специјалним третманом појединих, посебно осетљивих сектора пољопривреде. Овакви аранжмани требало је да дозволе постепено прилагођавање ЕУ стандардима, као што су нпр. незнатна одступања у квалитету житарица, специјална квота за увоз шећера, специјална права за производњу вина, додатно време за успостављање заступљености броја

⁶ Извор: Стојановић, Ж., Богданов Н. (2007).

⁷ и ⁸) Површине и приноси дефинисани према REG (EC) 1251/99

⁹ Дефинисано према REG (EC) 1260/2001 - COM за шећер

¹⁰ Дефинисано као у REG (EEC) 3950/92 са последњим променама REG (EC) 1256/99

стоке по ха према захтевима ЕУ, привремена решења у националном законодавству, посебно земљишном праву и сл. Словенија и Пољска су се током преговора избориле за одобрење да примењују засебне квоте за млеко.

3. Финансијска помоћ новим земљама чланицама

Питање финансијске помоћи новим земљама чланицама, не само када је о пољопривреди реч, једно је од најделикатнијих питања проширења. Проблеми интегрисања аграрног сектора нових земаља у комплексан систем ЗПП-а и механизме око њега изузетно су сложени. Један од основних проблема је финансирање аграрног сектора нових земаља, јер се земље нето даваоци средстава у буџет Уније не изјашњавају експлицитно о даљој децентрализацији Заједничке пољопривредне политике и националних компетенција у тој области и на подручју руралног развоја. Од првих дана започињања процеса прикључења ЕУ је пружала помоћ новим земљама кроз неколико видова подршке. Први је стартовао PHARE (PHARE – *Poland and Hungary Assistance for Restructuring of their Economies* – Помоћ за реформу привреде у Пољској и Мађарској) програм помоћи (1989. године), којем су се од 2000. године прикључили ISPA (ISPA – *Instrument for Structural Policies for pre-Accession* – Претприступни инструмент за прилагођавање структурне политике) и SAPARD (*Special Accession for Agriculture and Rural Development* – Претприступни програм за пољопривреду и рурални развој).

САПАРД претприступни програм помоћи за пољопривреду и рурални развој је био дизајниран посебно за пољопривреду. САПАРД-ом су суфинансирани програми унапређења аграрне структуре и руралног развоја у земљама кандидатима. САПАРД је понудио земљама кандидатима листу од 15 мера за ове намене (у поређењу са 22 мере предвиђене политиком руралног развоја за ЕУ-15). Четири мере су биле специфичне за нове земље чланице и поштовале су њихове приоритете и специфичне проблеме:

1. унапређење контроле квалитета, ветеринарске заштите, фитосанитарне заштите, заштите потрошача;
2. успостављање производних удружења;
3. успостављање и унапређење катастра и

4. техничка помоћ за мере садржане у плановима руралног развоја.

5. Табела 4. Обим коришћених САПАРД средстава пре прикључења ЕУ¹¹

	Коришћено пољопривредно земљиште (000 ха)	Средства за рурални развој	
		САПАРД (мил. EUR)	РДП/ха (EUR)
Кипар	144	-	-
Чешка	3652	23	6
Естонија	890	13	14
Мађарска	5867	40	7
Малта	10	-	-
Летонија	2480	23	9
Литванија	3487	31	9
Полјска	16891	177	10
Словачка	2240	19	9
Словенија	508	7	13
Румунија	14819	198	13
Бугарска	5325	72	13
УКУПНО	56313	603	11

Осам нових земаља чланица ЕУ је у предприступном периоду 2000-2005 користило помоћ ЕУ фондова за рурални развој путем програма САПАРД – Чешка Република, Естонија, Летонија, Литванија, Мађарска, Пољска, Словачка, Словенија¹², а касније и. Румунија и Бугарска.

Финансијска расподела средстава по појединим земљама била је извршена у складу са следећим принципима: број пољопривредног становништва, пољопривредно земљиште, бруто друштвени производ изражен у паритету куповне моћи (PPP – *purchasing power parity*), специфични територијални проблеми. Иако је обим САПАРД средстава значајно варирао по земљама, релативно изражено у односу на коришћено пољопривредно земљиште, извесно је да постоји уједначеност у дистрибуцији ЕУ помоћи.

¹¹ Извор: Стојановић, Ж., Богданов Н. (2007).

¹² Малта и Кипар нису користиле програм предприступне помоћи САПАРД.

Према обиму планираних и пласираних средстава најатрактивније су биле инвестиције у руралну инфраструктуру. Ову врсту активности реализовале су јединице локалне самоуправе. Програми подршке преради и маркетингу пољопривредних производа су коришћени за покретање предузетништва у руралним срединама земаља кандидата. Овој групи мера припада друго место по значају у издвојеним и искоришћеним средствима. Трећа велика ставка у одобренем пројектима САПАРД-а односила се на **инвестиције на фарми**, док је у **диверзификацију осталих активности руралне економије** пласирано 7,5 од укупно 9,4 оптираних средстава.

Табела 5. САПАРД средства по мерама за НЗЧ-8, Румунију и Бугарску у програмском периоду 2000-2006.¹³

SAPARD mere	Planirano	Realizovano	%iskorišćenja
Investicije na farmi	21.79	22.27	87.06
Prerada i marketing	27.34	30.49	94.99
Kvalitet i veterinarska kontrola	1.12	0.36	27.16
Agroekološka praksa	1.21	0.07	4.81
Diverzifikacija aktivnosti	9.43	7.54	68.10
Formiranje proizvođačkih grupa*	0.45	0.02	4.63
Obnova sela i zaštita kulture	2.25	2.31	87.41
Unapređenje zemljišta**	0.89	1.19	113.56
Trening	1.19	0.56	40.00
Ruralna infrastruktura	30.26	34.86	98.13
Upravljanje vodama***	0.48	0.00	0.00
Mere usmerene ka šumarstvu	3.08	0.16	4.41
Tehnika pomoć	0.40	0.19	39.79
Ukupno	100.00	100.00	85.18

*Meru su ponudile Slovačka, Bugarska i Rumunija, a samo Slovačka iskoristila

** Meru su koristile Češka Republika i Slovačka

*** Meru su ponudile Bugarska i Rumunija

)

¹³ Извор: Стојановић, Ж., Богданов Н. (2007).

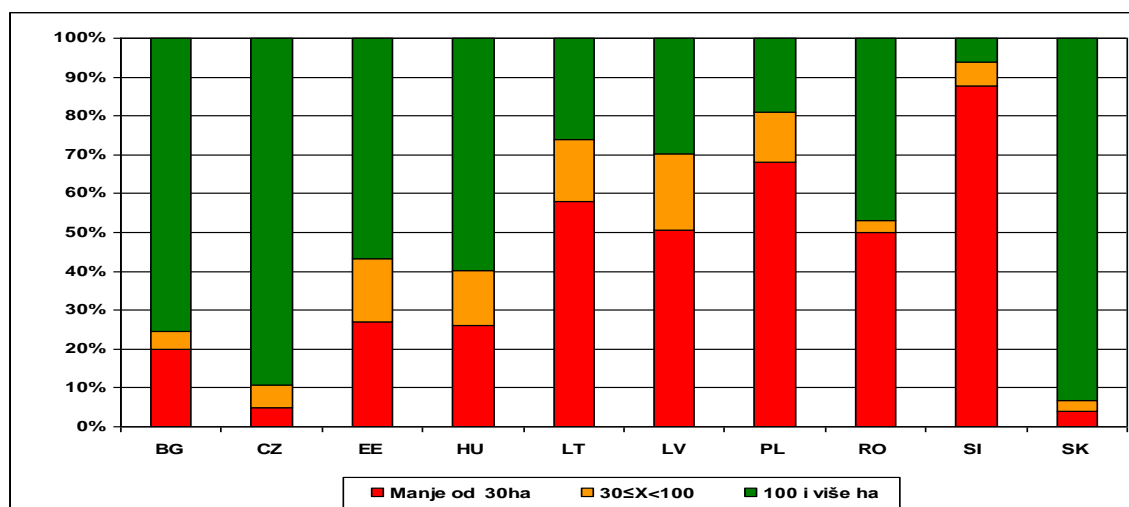
4. Ефекти интеграција на пољопривреду нових земаља чланица – шта предстоји земљама Западног Балкана?

Једно од централних и најсложенијих питања транзиције у новим чланицама ЕУ било је реформисање аграрног сектора. Реформа аграрног сектора, поред промена у поседовној структури земљишта и приватизације преређивачких капацитета, подразумевала је и формирање општег окружења и институција за успостављање нових, дијаметрално другачијих тржишних структура. Уз то, било је потребно успоставити сложене хоризонталне и вертикалне везе у производном ланцу, како би се систем производње хране одржао и учинио ефикаснијим. Основни елементи реформских процеса у пољопривреди за све нове чланице, независно од значаја пољопривреде за њихову привредну структуру, могу се груписати у неколико подручја:

1. Реприватизација земљишта донела је различите ефекте у појединим земљама. Генерално се може рећи да су ефекти били позитивни, у смислу тога што је у релативно кратком временском периоду побољшан приступ земљишту и трансфер путем рентирања, лизинга и продаје, чиме је успостављено тржишно вредновање овог (ограниченог) ресурса. Негативна конотација у првим транзиционим годинама била је дефрагментација (уситњавање) парцела, пораст броја газдинстава, чак и оних без неопходних других потенцијала за бављење пољопривредном производњом, што је довело до пораста необрађених површина, смањења укупног аутпута сектора и сл. (Бугарска, Румунија).

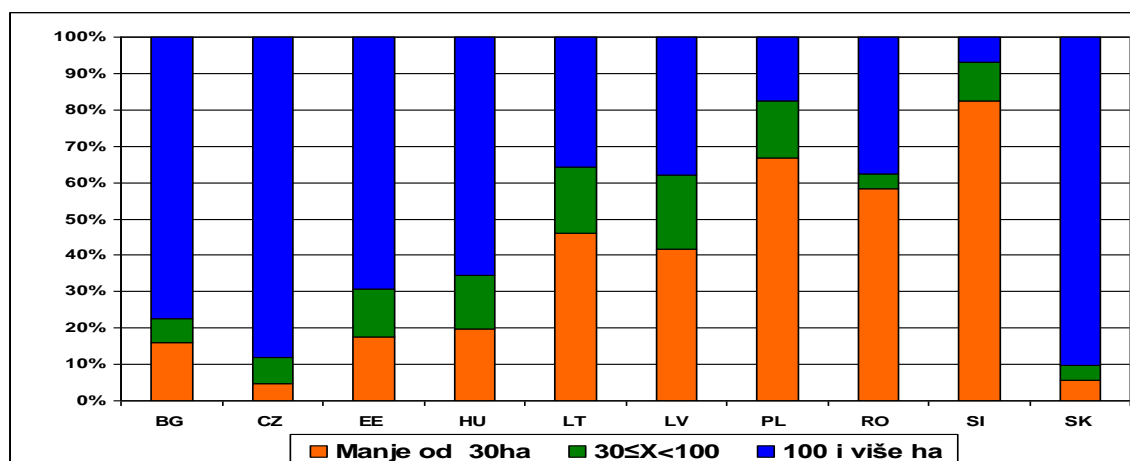
Трансформација државног у приватно власништво над земљиштем, са аспекта стварања могућности за раст продуктивности аграрног сектора, донела је позитивне ефекте – створени су услови за динамичнији раст величине поседа и конкурентности ефикаснијих, већих газдинстава. **Удео газдинстава са поседом преко 100 ha, повећан је** у већини НЗЧ осим Словеније, Чешке, Словачке, Пољске (где је остао релативно непромењен). У Румунији је дошло до смањења удела великих газдинстава. Важно је напоменути да су Словенија, Словачка и Чешка на самом почетку транзиције заокружиле процесе приватизације (почетком 1990-их), те да промене у периоду 2003-2007. година не рефлектују праву димензију промена у поседовној структури коју су имале ове земље.

Графикон 5. Структура поседа у новим земљама чланицама, пре и након
прикључења ЕУ¹⁴
2003

2007

¹⁴ Извор: European Commission – DG Agriculture and Rural Development

Ефекат промене власништва над земљиштем у Србији није био снажан као у другим транзиционим земљама. Висок удео земљорадничких газдинстава у земљишним ресурсима (преко 80% обрадивих површина) какав је Србија имала пре почетка транзиције, није значајније измењен и не очекује се да ће бити. Оно што се очекује а што је једно од озбиљних структурних ограничења домаћег аграра у овом моменту је да ће раст продуктивности и конкурентности сектора довести до динамичнијег промета земљишта међу постојећим власницима, укрупњавања поседа и јачања комерцијалних (породичних) газдинстава.

2. Приватизација прерађивачких капацитета - Приватизација мањих прерађивачких капацитета у већини нових земаља чланица одвијала се путем директне продаје или лицитације. Сложенији поступак је примењиван код великих система или предузећа чија је вредност претварана у акционарски капитал, а трансфер акција власницима вршен на различит начин. У балтичким државама, Словенији и Мађарској првенство у расподели акција су имали пољопривредни произвођачи, што је имало двоструко позитиван утицај: умањивана је моносонистичка снага сектора прераде (присуство само једног купца на тржишту), док се са друге стране обезбеђује стабилнија сировинска основа. Продаја предузећа запосленима регулисана је као могућност куповине дела акција по повлашћеним условима или бесплатна подела. У случају приватизације у Мађарској нпр. карактеристично је било да су цели делови прехранбене индустрије продавани (читав сектор производње и прераде биљних уља у Мађарској био је током 1990-тих у страном власништву). Оваква решења

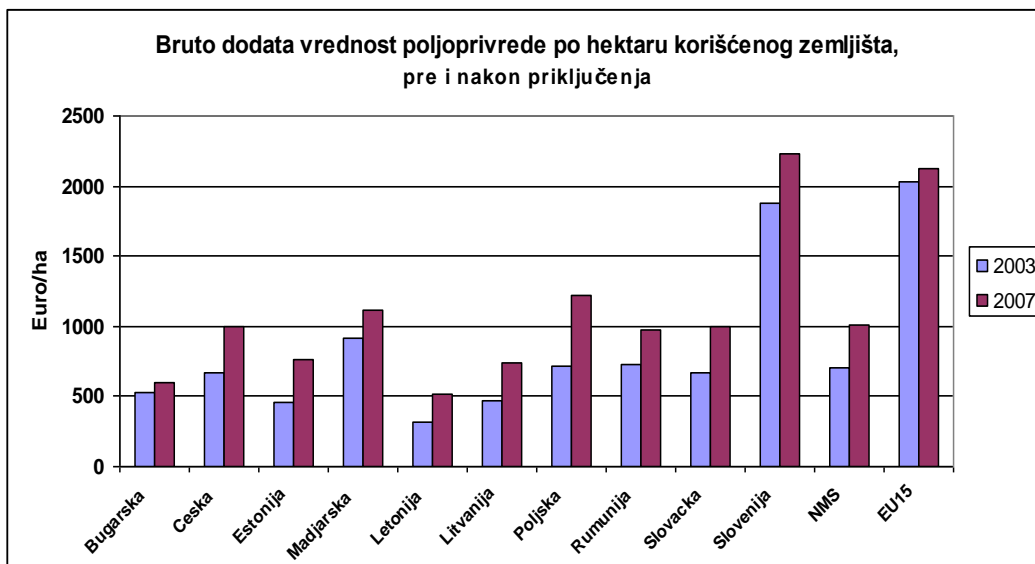
допринела су одржавању стабилних пословних веза, осигурала сировинску базу прерађивачима и допринела бржој и ефикаснијој имплементацији стандарда здравствене безбедности хране и контроле квалитета, чиме су створени основни предуслови за офанзивнији продор на друга тржишта.

3. Либерализација цена довела је у првим годинама транзиције до стварања дубоких диспаритета цена у агроиндустријском ланцу. Напуштање система државне контроле цена, уз истовремено укидање субвенција потрошачима, довело је до раста малопродајних цена. На страни тражње дошло је до смањења потрошње на домаћем тржишту услед пада стандарда становништва, док је извозна тражња опала услед преоријентације робних токова на друга, нова тржишта. Цене инпута су расле услед смањене домаће индустријске производње и либералнијег режима увоза, а буџетска подршка пољопривреди, па самим тим и регресирање инпута, бележили су реалан пад. Ови трендови су трајали до прве половине 1990-тих година, када су успостављени стабилнији вертикални паритети цена и заустављен пад бруто производа пољопривреде. Цене пољопривредних производа до краја 1990-тих су стабилизоване, а годином уласка у ЕУ почињу да расту у свим новим земљама чланицама.

Генерална карактеристика ценовних трендова је да су цене брже расле у земљама у којима су биле знанто ниже у односу на ЕУ просек, што може бити релеванто за Србију. Србија спада у ред европских земаља са најнижим ценама пољопривредних производа. Ценовна конкурентност повољно се одражава на раст извоза, али са друге стране нестабилне и ниске цене примарних пољопривредних производа условљавају спори продор научно-техничких достигнућа у аграрну праксу, успоравају реструктуирање секотра и генеришу рурално сиромаштво. Чланство у ЕУ допринело би креирању повољнијег односа цена инпута и финалног производа и већи дододак произвођачима, захваљујући стабилнијим тржишним механизмима дефинисаним правилима за заједнички организована тржишта стратешких производа.

4. Раст продуктивности и дохотка пољопривредника – успостављање стабилних паритета цена, активирање тржишта земљишта, већа доступност

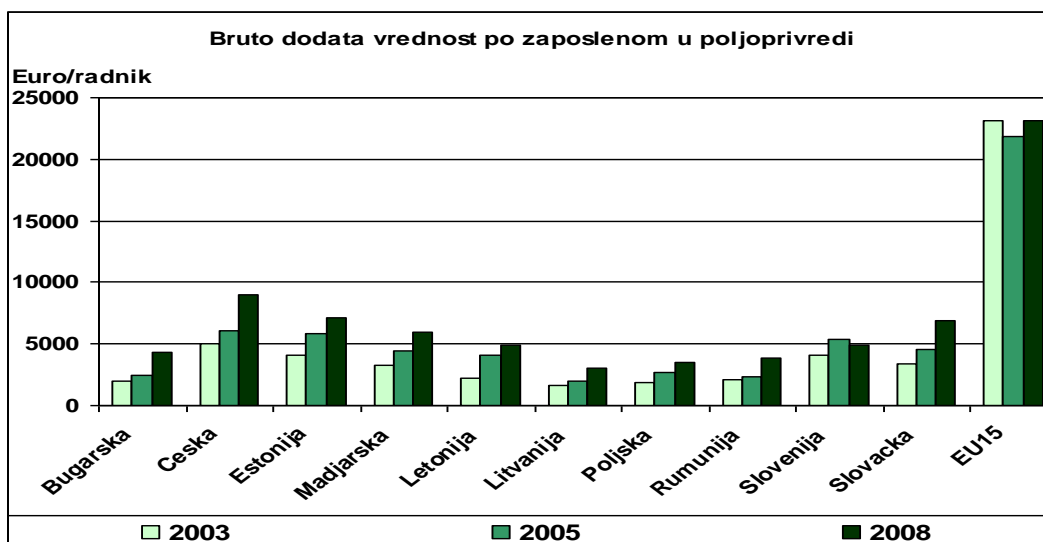
страног тржишта и стабилнијих извора финансирања аграра, били су основни предуслови за раст продуктивности аграрног сектора, који је без изузетка забележен у свим новим земљама чланицама након прикључења ЕУ. Реформе других делова привредног система омогућавале су раст запослености у секундарном и терцијарном сектору, па самим тим смањење запослених у пољопривреди, чиме је створена могућност за динамичнији раст продуктивности рада у аграрном сектору. Током друге половине 1990-их, све земље кандидати (изузимајући Румунију и Бугарску), забележиле су смањење броја запослених у пољопривреди, како због унутрашњих реформи привредног система, тако и услед либерализације тржишта рада и екстерних миграција руралне радне снаге.

Графикон 6. БДВ пољопривреде/ха пре и након прикључења¹⁵

¹⁵ Извор: *European Commission – DG Agriculture and Rural Development*

Графикон 7. БДВ пољопривреде/запослени пре и након прикључења¹⁶

Шема ЕУ подршке пољопривреди више је наклоњена већим газдинствима, са интензивом производњом. Већим произвођачима доступнији су национални програми подршке у предприступном периоду у циљу раста конкурентности националне пољопривреде пред очекивану потпуну тржишну либерализацију. За Србију је, због компатибилности поседовне структуре, релевантности сектора и регионалне конкурентности, интересантна позиција коју имају газдинства у Пољској и Мађарској. У Пољској готово сви корисници директних плаћања били су у категорији оних који примају мање од 5.000 евра по фарми, (са просечним износом подршке од око 320 евра), што је најниже у односу на друге НЗЧ. Са друге стране, у Мађарској 44% средстава користе фарме које примају 5-10 хиљада евра, док се трећина новца користи за најмања газдинства, чија су директна плаћања мања од 5.000 евра. Овакви трендови приметни су и у српској политичкој пракси. **Доходовне разлике међу малим и великим произвођачима, као и међу произвођачима из региона са различитим предиспозицијама за пољопривредну производњу, наставиће се и након прикључења,** под претпоставком да садашња шема подршке не доживи радикалније промене (што је мало вероватно). **Уз позитивне ефекте раста продуктивности рада и земљишта, као и дохотка произвођача, забележено је и продубљивање доходовних разлика међу њима.**

¹⁶ Извор: *European Commission – DG Agriculture and Rural Development*

Табела 6. Структура корисника директних плаћања према висини средстава (%)¹⁷

	<5.000 EUR		5.000-99.999 EUR		>100.000 EUR	
	% у укупним директним плаћањима	% у укупном броју корисника	% у укупним директним плаћањима	% у укупном броју корисника	% у укупним директним плаћањима	% у укупном броју корисника
Чешка	8	74	45	22	47	4
Естонија	38	94	58	5	5	1
Мађарска	34	93	44	5	22	1
Литванија	70	98	27	1	3	1
Пољска	80	98	17	1	3	1
Словачка	6	85	53	13	40	2

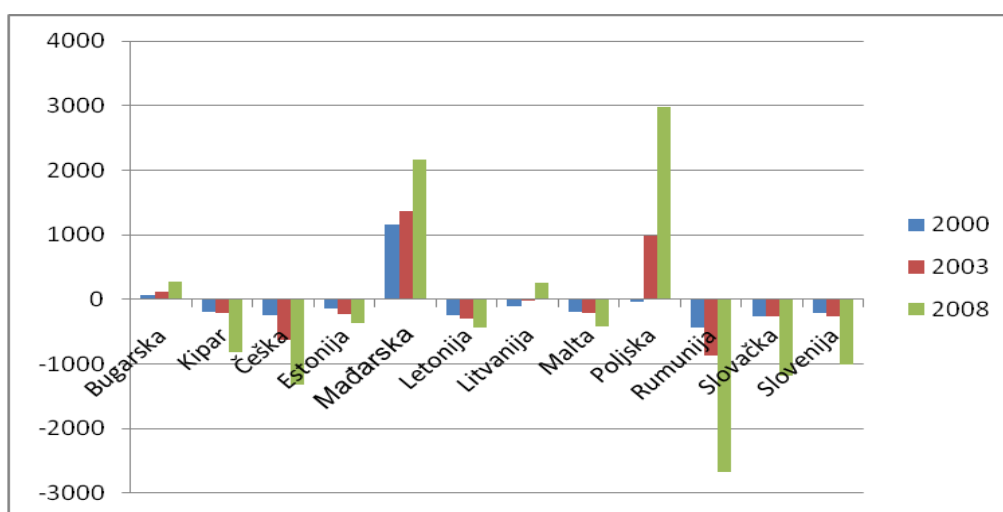
У погледу дистрибуције подршке према величини фарме, постоје значајне разлика. Највећи проценат корисника у ЕУ-15 (око 50%) прима мање од 1.250 евра, што чини око 3% укупних директних плаћања. Око 16% корисника прима 2.000-5.000 евра, што чини 8% укупног буџета за директна плаћања. Чак 66% корисника (фарми) добија мање од 5.000 евра, и на њих се троши само 11% укупних директних плаћања. Насупрот томе, само 2% корисника који примају 50.000 и више евра присваја чак 30% укупних директних плаћања. Преосталих 6% корисника добија 20-50000 евра, што чини око 28% директних плаћања. У ЕУ-12 чак 93% корисника добија мање од 1.250 евра директних плаћања, што чини 39% укупних директних плаћања, док свега 0.2% корисника који добијају 50.000 и више евра учествују са 23% у укупним директним плаћањима.

5. Промена обима, структуре и токова размене пољопривредних производа - Најзначајнији партнер у трговини пољопривредним производима нових земаља чланица постала је ЕУ. Извоз прерађених пољопривредних производа из ЕУ у земље ЦИЕ порастао је од 1989. до 2000. године са 41,2 на 62,6%, а увоз истих у ЕУ са 21 на 34%. Поред тога, у периоду приступања ЕУ брже је расла размена прерађених производа у односу на примарне пољопривредне производе. Овоме су у многама допринеле стране директне

¹⁷ Извор: *European Commission – DG Agriculture and Rural Development*

инвестиције у аграрни сектор, унапређење стандарда и увођење нових технологија.

Проблеми у увођењу нових стандарда усклађених захтевима *acquis*-а, ниво квалитета и ограничен асортиман извозних производа, најчешће се наводе као узроци негативног пољопривредног трговинског биланса нових земаља чланица са ЕУ. **Са аспекта НЗЧ аграрни протекционизам сматран је као најважнија препрека експанзије извоза њихове пољопривреде у ЕУ.**

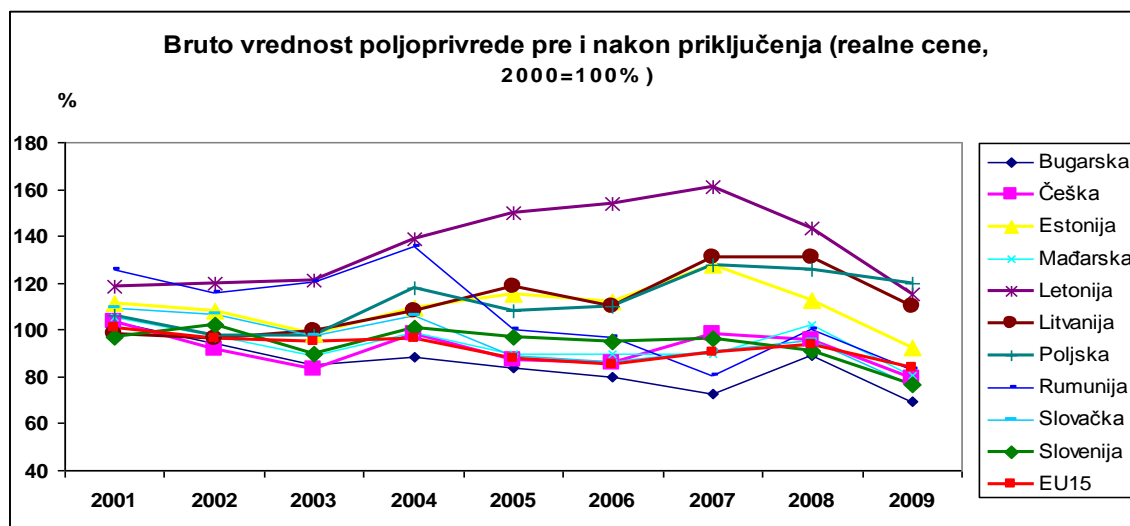

Графикон 8. Трговински биланс пољопривреде нових земаља чланица (мил \$)¹⁸

И поред раста извоза који је забележен у новим земљама чланицама од почетка периода приступања, Пољска и Литванија једине су земље које су након приступања ЕУ из дефицитарних прешле у групу аграрно суфицитарних (уз Мађарску која има суфицит од почетка транзиције). **Генералне карактеристике спољнотрговинске размене НЗЧ током предприступног периода биле су: раст укупног обима спољне трговине, раст значаја ЕУ као спољнотрговинског партнера, раст суфицита као и раст дефицита нето суфицитиране земље повећавале су свој трговински суфцит (вишак), а дефицит (мањак) земаља са негативним билансом је такође растао.**

¹⁸ Извор: European Commission – DG Agriculture and Rural Development

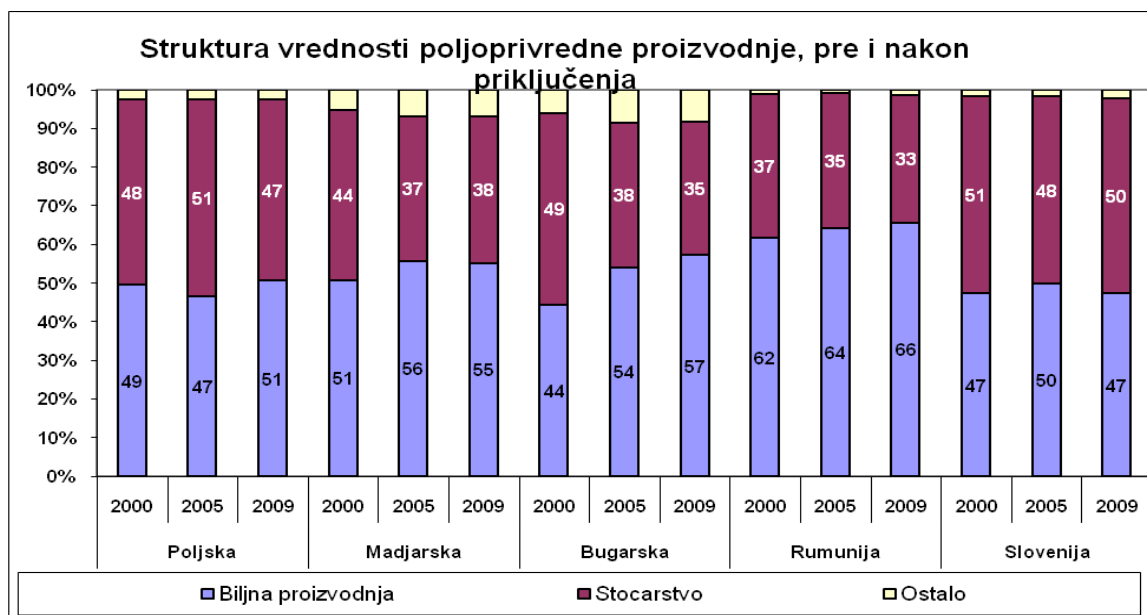
Структура и вредност пољопривредне производње – Све земље забележиле су раст бруто вредности пољопривредне производње током предприступног периода и у првим годинама чланства. Динамичније стопе раста биле су у земљама у којима је почетна вредност била ниска, што се пре свега односи на балтичке земље. Раст производње у балканским НЗЧ уследио је касније, што се највише приписује успореном структурном реформисању и самог сектора и остатка привреде, спором повлачењу средстава предприступне помоћи. Динамика раста бруто вредности пољопривреде у НЗЧ у односу на просек ЕУ-15 остала је нижа, пре свега због негативних трендова које су у то доба бележиле Румунија и Бугарска. Погољније тенденције у односу на просек ЕУ-15 осим балтичких земаља има и Мађарска, док је раст који остварују Чешка и Словенија приближан просеку старих чланица.

Графикон 9. Вредност пољопривредне производње пре и након прикључења

Структура вредности пољопривредне производње у НЗЧ погоршана је у већини земаља. Удео сточарства у укупној вредности пољопривредне производње је након прикључења опадао, и у већини земаља је и даље нижи у односу на ЕУ-15. Бугарска и Румунија и даље су задржале висок удео биљне производње у структури вредности пољопривреде, док Пољска и Словенија имају повољнију производњу структуру пре свега захваљујући ревитализацији и снажном напретку сектора млекарства. Постојећа производна структура пољопривреде у НЗЧ практично сведочи о још увек нижој конкурентности

њихових производа те НЗЧ остају сировинска база за производњу (мање вредних) ратарских производа.

Графикон 10. Структура вредности пољопривредне производње пре и након прикључења

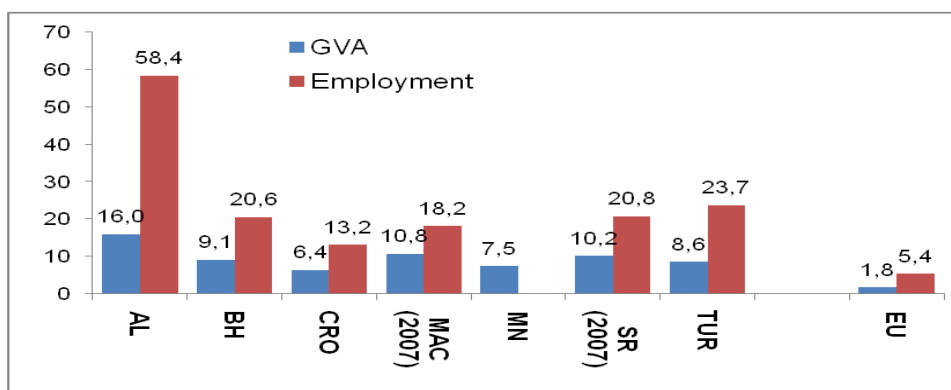
III ПОЉОПРИВРЕДА СРБИЈЕ И ЕУ ИНТЕГРАЦИЈЕ

1. Стање пољопривреде и руралних подручја у земљама Западног Балкана и изазови прикључења

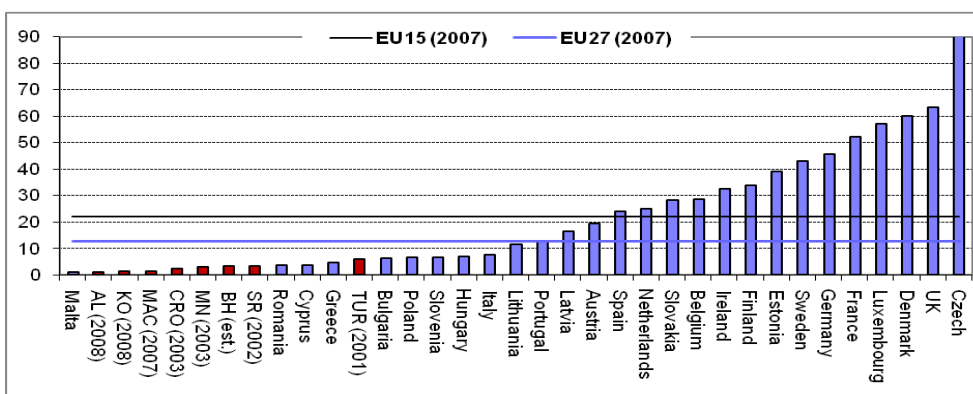
Интеграција земаља Западног Балкана у ЕУ и глобална тржишта доноси велике промене за њихов аграрни и прехранбени сектор. У погледу пољопривреде и руралног развоја, стање у земљама Западног Балкана варира, зависно од природних карактеристика подручја, економске структуре, инфраструктурне развијености, стања животне средине итд. **Реч је о хетерогеној и високо диверсификованој групи земаља у погледу неколико кључних карактеристика: ниво економске развијености изражен *GDP per capita* (брuto домаћи производ по глави становника), прогресу који су оствариле у системским прилагођавањима својих економских система, улози пољопривреде у укупној економији, аграрној структури, степену комерцијализације газдинстава и конкурентности аграрног сектора у поређењу са ЕУ.** Рурална подручја су високо диверсификована у економском, социјалном и демографском погледу. Ипак, постоји и велики број заједничких карактеристика које се могу опистати као:

1. **Негативни демографски трендови**, посебно изражени у планинским и маргиналним подручјима са неповољним условима за пољопривредну производњу; Реверзибилне миграције из града у село јављају се у регионима са изразито неповољним економским перформансама;
2. **Пољопривреда је основна економска активност руралног станованишта**, са уделом у запослености који у неким деловима Балкана прелази 70%. Преовлађују газдинства мале просечне величине, са малим и нередовним тржишним вишковима;
3. **Велика газдинства постоје само у северним деловима региона**, Панонској низији, Посавини, Подунављу. Ова газдинства послују на сличним принципима и по моделу који постоји у земљама чланицама ЕУ, али са знатно мањом подршком;

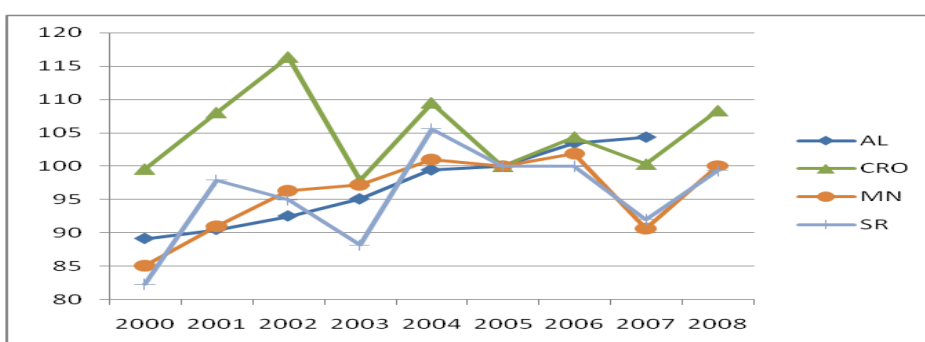
4. **Ценовно, пољопривреда региона Западног Балкана је неконкурентна ЕУ земљама, (изузимајући Србију и делимично Хрватску у неким производима);**
5. **Једине земље у региону нето извозници хране су Србија и Турска.** Остале земље не покривају сопствене потребе домаћом производњом, а њихов увоз расте брже од извоза. Аграрни **извоз свих земаља у региону ограничен је на мали број производа, махом сировина.**
6. **Рурална економија базирана је на експлоатацији богатих природних ресурса уз велики ризик за деградацију животне средине;** Недостатак других економских активности смањује могућности запошљавања и потискује виталну радна снагу ка градовима.
7. **Високе стопе незапослености млађе и женске радне снаге и висока прикривена незапосленост** основне су одлике руралног тржишта рада и генератори руралног сиромаштва које је у овом региону Европе присутније него у другима.

Графикон 11. % пољопривреде у ГВА и запослености у поређењу са ЕУ (2008)

Графикон 12. Просечна величина газдинства (на УАА /газдинству) у поређењу са ЕУ и по земљама

Графикон 13. Промене у обиму пољопривредне производње (2005=100)

Учесници у агроиндустријском ланцу прикључењем у ЕУ суочиће се са увећањем тржишних прилика, али истовремено и претњи које настају усвајањем заједничких стандарда и тржишних правила. Из разлога повећаних конкурентских притисака, произвођачи хране у региону приморани су да конкуренцију сустигну, убрзавајући усвајање техничких иновација и иновација по питању менаџмента. Чланство у ЕУ носи проблеме и ризике:

1. Најсложенији захтеви у процесу прикључења тичу се пољопривреде
2. Низак ниво домаће конкурентности наспрам либерализација тржишта;
3. (Не)изграђеност институционалних структура (законодавни оквир, акредитација лабораторија, произвођачке асоцијације, државни апарат);
4. Реформа аграрне политике – велики транзициони шок за државу и кориснике.

Приступање Европској унији је дугачак и компликован политички и економски процес, где су формално одређене различите фазе. Сudeћи по искуствима претходних проширивања, трајање процеса приступања процењује се на осам година у просеку, а у случају Западног Балкана могао би бити чак и дужи (Preston, 1997, Harrop, 2000, Erjavec, 2004).

Табела 7: Распоред приступног процеса у пољопривреди, заснован на претходним проширењима

Године	Задаци
Година 0	Споразум о стабилизацији и придруживању
Година 1-2	Пријава, упитник, авис (мишљење Европског савета)
Година 3-5	Почетак преговора <ul style="list-style-type: none"> Посматрање: аналитичка поређења, <i>acquis</i> (разлике, степен прилагођавања, преговарачка позиција)
Година 6	Завршни финансијски пакет: <ul style="list-style-type: none"> Финансијска позиција и политичко договарање ЕУ за проширивање Техничко задовољавање квота, рурални развој, додатна плаћања
Година 7-8	Припреме за приступање

Задаци приступања деле се на:

- 1. Правно усклађивање. Земља кандидат мора бити способна да по приступу ЕУ спроводи целокупну правну регулативу у одређеном подручју.** Мере ЗПП-а веома су захтевне у погледу институционалне изградње и имплементације (финансијски поступци, информациона подршка, контрола, мониторинг), па и у погледу разумевања и програмирања мера, чак и за администрацију, а поготово за саме кориснике.
- 2. Повећање институционалног капацитета. За правна усклађивања и извршавања правила Европске уније, институције се морају надоградити или основати ако већ не постоје** (агенције за плаћање, систем

информативно-административне контроле и друге институције и активности морају бити потпуно изграђене), што захтева значајне административне, финансијске и кадровске промене.

3. **Реформе политике и економска прилагођавања.** По правилу, у свакој земљи знатан део мера није компатибилан са ЗПП-ом, па би њихово задржавање до самог приступа давало погрешне сигнале корисницима. **Због тога је рационално и корисно да се политика постепено прилагођава принципима и захтевима ЗПП-а. То није могуће без реформе политике и буџетског јачања подршке пољопривреди.**
4. **Преговори о приступању.** Дозвољена су само одступања услед временских рокова и локалних услова.

У земљама Западног Балкана (осим у Хрватској) начињени су први кораци у процесу правне хармонизације у складу са ЗПП. Институционални капацитети су релативно слаби, још увек не постоје јасно дефинисане, акредитоване институције за спровођење развојне политике који излазе у сусрет захтевима ЕУ. Основни недостаци су нетранспарентност и недовољно развијене процедуре за остваривање политичког циклуса (израда програма, спровођење и контрола).

2. Пољопривреда Србије у сусрет ЕУ интеграцијама

Интеграција Републике Србије у европске и светске економске токове подразумева, пре свега, либерализацију домаћег тржишта и поштовање норми произашлих из међународно преузетих обавеза, што ће за пољопривредни сектор представљати изузетно осетљиво питање. Овако осетљив положај пољопривреде у Србији опредељен је високом релевантношћу сектора у кључним националним макроекономским агрегатима (учешће у БДП, извозу, запослености).

Табела 8. Макроекономски индикатори пољопривреде Србије

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009*
% пољопривреде, шумарства, лова и рибарства у додатој вредности	19,7	19,7	14,8	14,5	15,9	14,4	13,6	11,7	12,0	12,62
% хране, пића и дувана у породичним издацима	54,0	58,4	49,0	47,7	45,0	41,7	43,4	45,1	45,8	45,7
% пољопривреде у БДП	19,0	19,3	14,4	12,7	13,2	11,5	10,6	8,7	9,1	9,6
% пољопривреде у запослености (АРС)	:	:	:	:	23,9	23,2	20,5	20,8	21,4	23,8
Учешће пољопривреде и прехранбене индустрије у укупном:										
извозу	19,0	18,3	25,3	20,9	22,2	20,3	19,4	18,9	18,0	23,3
увозу	8,6	10,7	9,8	8,8	8,0	7,4	6,9	6,1	6,5	8,4

Очекиване макроекономске промене у наступајућим интеграционим процесима одвијаће се првенствено под утицајем либерализације тржишта. **Читав регион Западног Балкана, па тако и Србија, има релативно ниску конкурентност у сектору пољопривредних прехранбених производа. Уз то, економске прилике у земљи не допуштају издвајање већих средстава за буџетску подршку, чиме су могућности за унапређење конкурентности сужене.**

Са друге стране, европске интеграције носе велике користи за домаће произвођаче и потрошаче: произвођачи ће имати несметан или знатно олакшан приступ платежно најмоћнијем светском тржишту, уживаће већу подршку производњи, стабилније тржиште, веће цене и многе друге. Потрошачима ће бити доступан много разноврснији асортиман производа по нижим ценама, произведених по најсавременијим стандардима здравствене безбедности и сигурности.

Процес либерализације спољнотрговинске размене Србије (тадашње Југославије) започет је 2000. године укључивањем у међународне економске интеграције и зону слободне трговине у ЈИЕ. Трговински режим Србије (тадашње Југославије) са ЕУ био је садржан у резолуцији 2007/2000 ЕС, а допуњен регулативом 2563/2000 ЕС.

Србија је, у склопу тадашње државне заједнице СЦГ, почела преговоре о закључивању ССП са ЕУ крајем 2005. године. После пет рунди преговора и паузе у преговарању, новембра 2007. године парафиран је ССП између Републике Србије и ЕУ. У оквиру прве, четврте и пете техничке рунде преговора дефинисани су: динамика либерализације трговине пољопривредним и прехранбеним производима, пољопривредне концесије, као и рокови за предузимање заштитних мера за пољопривреду и рибарство.

Споразум о стабилизацији и придруживању (ССП) је први уговорни однос Србије и ЕУ/ЕЗ, који има политички и економски значај. Прелазни трговински споразум садржи углавном трговинске одредбе ССП-а. Чине га поједине одредбе ССП-а које спадају у искључиву надлежност ЕУ и чија примена почиње почетком примене Прелазног трговинског споразума. Поред тога, Прелазни споразум обухвата и нека осетљива питања за пољопривреду као што су:

- Питање режима заштите географских ознака порекла (пет година за регистроване жигове који нису у складу са европским прописима)
- Заштитне мере и посебна клаузула о ревизији
- Систем квота за поједине производе (8.700 тона *baby beef*, 180.000 тона шећер, 63.000 хектолитара вина)
- Режим за пољопривредно земљиште (четири године)

Србија је од 1. фебруара 2009. године почела са једностраном применом ССП, односно применом Прелазног трговинског споразума са Европском унијом. Од фебруара 2010. године почела је потпуна примена Прелазног трговинског споразума и од стране ЕУ.

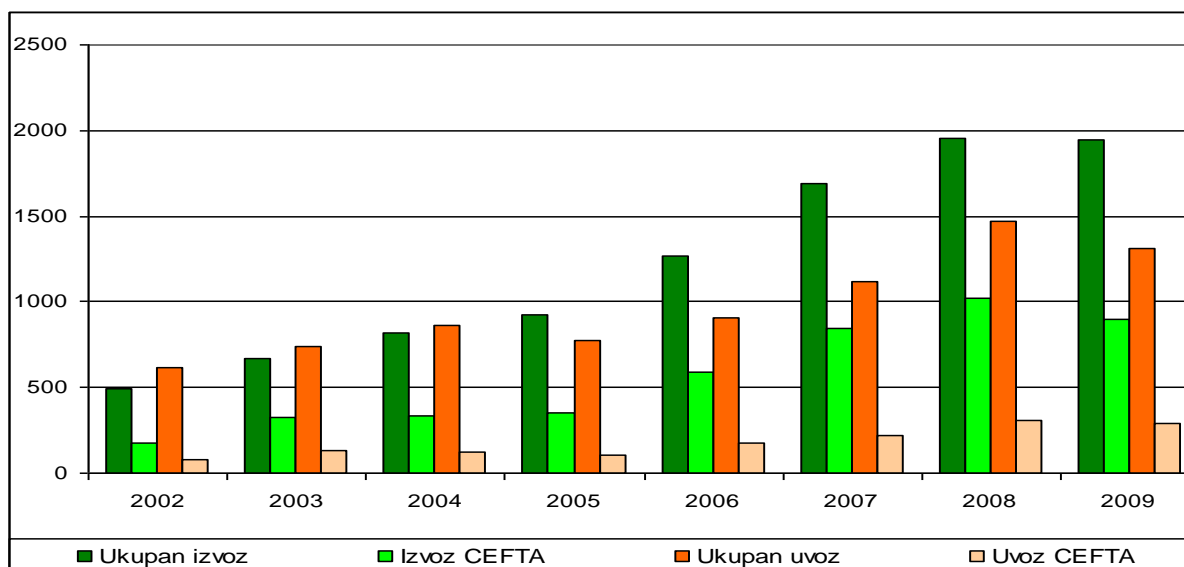
3. Пољопривреда Србије и ЦЕФТА споразум

Регионална интеграција земаља југоисточне Европе и формирање заједничког тржишта реализују се на иницијативу и под снажним утицајем ЕУ. **На основу позитивних примера НЗЧ које су процес трговинске либерализације оствариле кроз модел ЦЕФТА споразума (*Central European Free Trade Agreement* – Споразум о слободној трговини у Централној Европи), очекује се да ће он имати исти ефекат и на земље југоисточне Европе.**

У периоду 2001-2006. година земље југоисточне Европе потписале су 32 споразума о слободној трговини. Тиме је наговештена **потреба за стварањем јединственог споразума о слободној трговини, који би заменио билатералне трговинске споразуме.** ЦЕФТА споразум има за циљ коначно успостављање и функционисање зоне слободне трговине у Региону. Иако оригинални назив „ЦЕФТА“ означава слободну трговинску зону између земаља централне Европе¹⁹, споразум који је ступио на снагу 1. маја 2007. године окупио је седам држава и једно административно подручје југоисточне Европе (Албанија, Босна и Херцеговина, Хрватска, Македонија, Молдавија, Црна Гора, и УНМИК/Косово као царинска територија). Споразумом ЦЕФТА 2006. године предвиђено је да се успостави зона слободне трговине у региону, као јединственом тржишту од око 30 милиона становника, до краја 2010. године. ЦЕФТА 2006 дефинише и обавезе које се односе на трговину свим робама. **Опште правило је да се укидају количинска ограничења и царине и друге дажбине на извоз и увоз роба у трговини међу земљама у региону и да се нова ограничења неће уводити.** Србија је од 1. јануара 2007. године, као и већина земаља ЦЕФТА, у потпуности либерализовала трговину индустријским производима. До краја 2010. предвиђена је даља либерализација трговине пољопривредним производима.

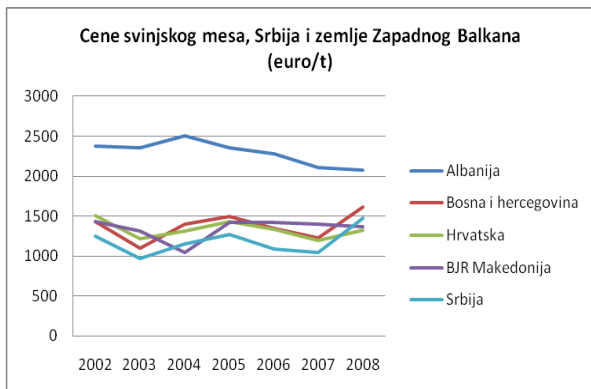
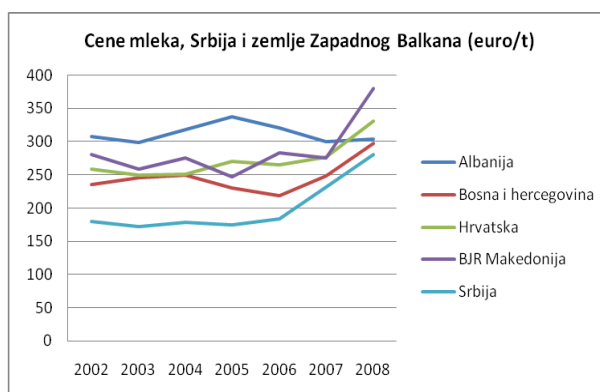
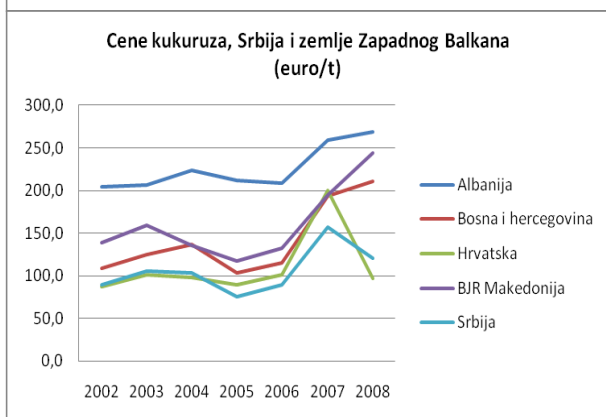
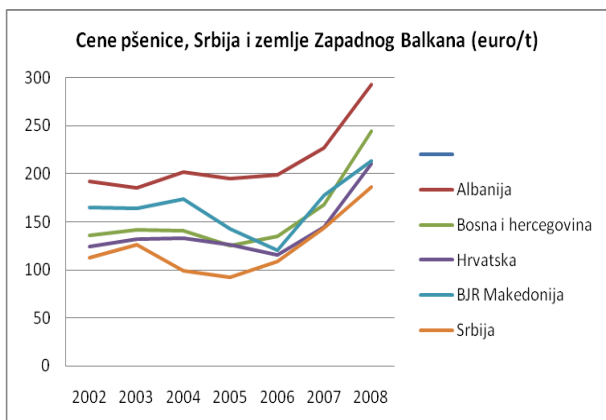
¹⁹ Формирање зоне слободне трговине на подручју земаља ЦИЕ почело је 21. децембра 1992. године у Кракову, када је потписан Централноевропски споразум о слободној трговини – ЦЕФТА. Оснивачи ЦЕФТЕ биле су Пољска, Чехословачка и Мађарска, док су се остале земље сукцесивно придруживале овом споразуму. Након остваривања чланства у ЕУ за земље ЦИЕ престала је да постоји потреба за ЦЕФТА споразумом, тако да оне 2004. односно 2007. године напуштају ЦЕФТА чланство. (Марковић, К. 2007)

Графикон 14. Ефекат ЦЕФТА споразума на спољнотрговинску размену пољопривредно-прехранбених производа Србије

Ступањем на снагу ЦЕФТА споразума размена Србије са земљама региона почиње динамично да расте. Динамика раста извоза била је много израженија у односу на динамику раста увоза из земаља чланица, чиме је Србија постала земља са највећом појединачном користи од ефеката овог Споразума. Од момента ступања на снагу Споразума извоз у ЦЕФТА земље чини 46-52% укупног српског извоза хране. О примату који Србија има на овом тржишту сведочи податак да је у 2008. години Србија подмирила 50% потреба за храном (увоза) земаља чланица ЦЕФТА-е. Српски увоз из земаља ЦЕФТА-е такође расте, али је још увек много мањи у односу на увоз са других тржишта.

Повољна конкурентна позиција Србије у трговини пољопривредним производима са другим земљама ЦЕФТА-е, произилази из фактора као што су: висока ценовна конкурентност Србије у поређењу са другим земљама у ближем окружењу које имају вишкове хране; висока комплементарност структуре пољопривредних вишкова Србије са потребама суседних земаља; добра интегрисаност прехранбеног сектора на простору некада заједничке државе, напретка ка европским стандардима који је Србија начинила последње две године и који је чини конкурентним добављачем за производе који иду у даљу прераду.

Графикон 16. Цене важнијих пољопривредних производа у земљама Западног Балкана

Извор потенцијалног ризика за одржање постојеће позиције Србије у оквиру ЦЕФТА земаља је пре свега у заустављању или успоравању техничко-технолошког прогреса, прогреса у имплементацији ЕУ стандарда и успоравање напретка у ЕУ интеграцијама у односу на остале земље региона. Наиме, уколико земље региона брже напредују у прилагођавању својих стандарда о безбедности хране у односу на Србију, производи наше земље

срешће се на њиховим границама са нецаринским баријерама и бити приморани да траже нова, удаљенија тржишта. Такође, на основу искуства са спољнотрговинском разменом пољопривредних производа са Хрватском, приметно је да је што је ова земља више напредовала ка ЕУ, српски извоз у ову земљу је све више опадао. Овакво стање је компатибилно са **искуством НЗЧ, којима је ЕУ постајала све значајнији спољнотрговински партнер како је процес прикључења напредовао.**

4. Аграрна политика Србије у процесу приступања ЕУ

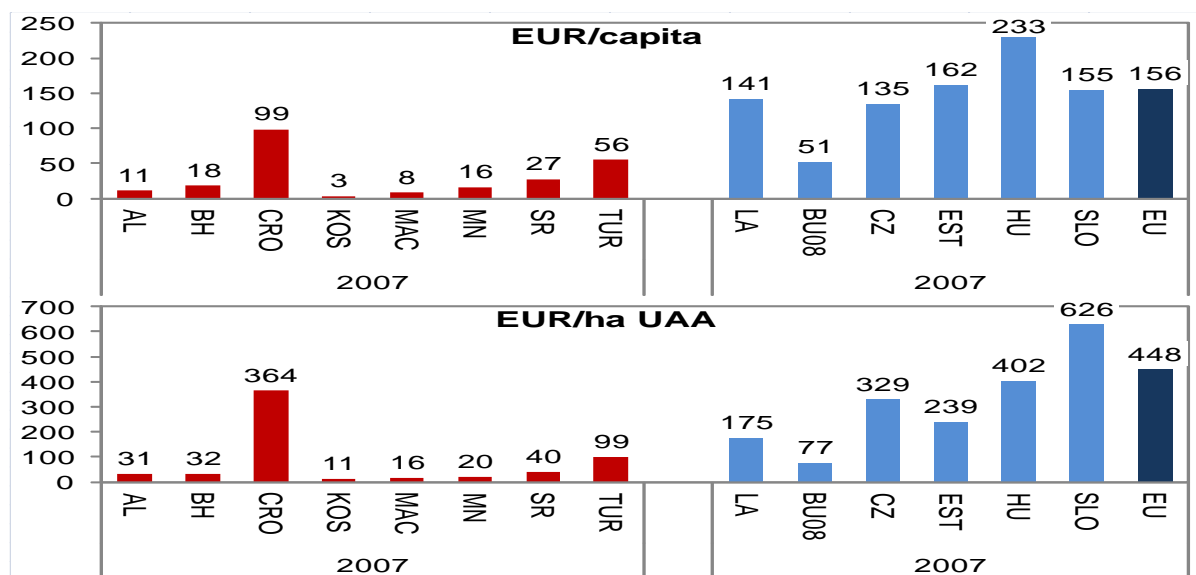
Системско и структурно реформисање аграрног сектора Србије почело је након политичких промена 2000. Промене у институционалном уређењу сектора у периоду од 2000. године, су се одвијале споро, без континуитета процеса, и нису биле праћене довољним напорима на подизању људског потенцијала који би требао да изнесе сложене реформске захтеве.

Анализа актуелне пољопривредне политике указује да на путу за чланство у ЕУ Србији предстоје велики напори за изградњу целовитог концепта реформисања пољопривредне политике. Честе промене врсте и облика мера аграрне политике, изостанак систематичности у приступу програмирању и класификацији мера, указују да је пољопривредна политика Србије још у фази транзиције и тражења трајнијих концепата. Нове, финансијски значајне мере, се брзо уводе и брзо гасе. Стабилност мера није обезбеђена, што је знак да је политика још у транзицији и да нема дугогодишњег оквира који свака политичка и административна структура не би могла мењати по својим, по правилу субјективним проценама.

Последњих година постоје извесни покушаји приближавања домаћег законодавства ЗПП-у, али само у неким елементима те политике, пре свега политике руралног развоја. Концепт ЗПП-а се несистематично преноси у аграрну политику Србије. Квантитативна анализа утрошених буџетских средстава за подршку пољопривреди указује на значајано смањење у 2005. у односу на 2004. годину. У наредним годинама анализе присутно је повећање, али ниво буџетских средстава из 2004. није достигнут.

Генерално, може се констатовати да су честе и брзе промене мера буџетске подршке обележиле период 2000-2009. и довеле до крупних проблема у аграрној политици Србије. Код неких мера могуће је препознати фаворизирање појединих група производа, региона и/или типова газдинстава. (иако генерално то није тако значајан недостатак политике).

Графикон 17. Буџетска подршка пољопривреди у земљама Западног Балкана и одабраним новим земљама чланицама

Пољопривредна политика Србије само се делимично може поредити са међународним стандардима, теоријским концептима и политиком земаља у окружењу. Присутни су елементи враћања политике подршке на регресирање инпута (што је за ЕУ земље било својствено још 1990-тих година). Оваква обележја буџетске подршке пољопривреди, односно аграрне политике Србије, је чине потпуно некомпатибилном са политиком СТО и ЕУ. Покушаји увођења мера компатибилних ЗПП-у постоје у политици руралног развоја, али услед непостојања целовитог концепта не могу дати праве ефекте (чак и супротно, могу имати негативне последице по развој). Нестабилност финансијских извора, додатно усложњава наведене проблеме.

Доступност државне подршке пољопривреди јако варира према типу и величини газдинства, при чему је евидентно форсирање већих газдинстава усмерених искључиво на пољопривредну производњу. Новија истраживања

показују да је око 55% газдинстава у Србији регистровано, чиме су квалификовани за различите видове државне подршке у пољопривреди (Цвејић и остали, 2010). **Највиши проценат регистрованих приметан је међу војвођанским газдинствима, а најмањи међу газдинствима Југоисточне Србије.** Најмање регистрованих је међу непољопривредним газдинствима (44%) и међу малим газдинствима (24%). Будући да велики проценат малих и непољопривредних газдинстава чине старачка газдинства, она су нерегистровањем практично остала искључена из државног система помоћи пољопривреди²⁰. Аграрна политика Србије је снажно оријентисана на подршку расту интензивности производње, што није примерено ресурсима и производној оријентацији малих газдинстава, те отуда она нису ни имала посебан интерес ни разлог за регистрацију.

Најчешће коришћени вид подстицаја (према налазима теренског истраживања) су били регреси за инпуте (гориво, ђубриво и хемијска средства), али је њих користило мање од 40% газдинства (Цвејић и остали, 2010). Друге видове подршке (изузимајући премију за млеко) користило је мање од 30% газдинстава, и то најчешће велика, чисто пољопривредна газдинства. Регионало посматрано, највећи део подршке користила су војвођанска газдинства, а потом газдинства Централне Србије. Газдинства из ова два региона једина су користила подршку проширењу поседа (100%), са 86% су заступљена су у укупном броју корисника подршке за набавку опреме и 76% међу корисницима подршке за обнову механизације).

---

²⁰ Према дефиницији типова газдинстава према радном ангажовању чланова, у непољопривредна газдинства спадају и она чији су чланови старији од 65 година, дакле старачка газдинства.

**Табела 11: Структура реализоване подршке из аграрног буџета, према
мерама
и величини газдинстава²¹**

	Премије за млеко	Премије за индустријско биље	Субвенционисање инпута	Регреси за приплодну стоку	Регреси за подизање нових засада	Кредити за опрему	Кредити за механизацију	Проширење поседа	Подршку немерцијалним газдинствима
Мала газдинства (до 1ha)	4,8	3,4	3,0	5,9	0,0	4,8	3,3	0,0	0,0
Средња газдинства (1-5ha)	28,9	20,7	32,2	20,6	66,7	28,6	16,7	0,0	76,9
Велика газдинства (преко 5ha)	66,3	75,9	64,8	73,5	33,3	66,7	80,0	100,0	23,1

**Табела 12, Структура реализоване подршке из аграрног буџета, према
мерама и регионима²²**

	Премије за млеко	Премије за индустријско биље	Субвенционисање инпута	Регреси за приплодну стоку	Регреси за подизање нових засада	Кредити за опрему	Кредити за механизацију	Проширење поседа	Подршку немерцијалним газдинствима
Војводина	19,3	62,1	25,8	32,4	44,4	47,6	43,3	66,7	23,1
Централна Србија	28,3	3,4	33,3	20,6	22,2	38,1	33,3	33,3	30,8
Западна Србија	27,7	17,2	21,7	26,5	33,3	9,5	16,7	0,0	38,5
Југоистоцна Србија	24,7	17,2	19,1	20,6	0,0	4,8	6,7	0,0	7,7

²¹ Извор: Цвејић, С., Бабовић, М., Петровић, М., Богданов Н., Вуковић, О. (2010)

²² Извор: Цвејић, С., Бабовић, М., Петровић, М., Богданов Н., Вуковић, О. (2010)

Структура подстицаја пољопривреди у Србији много више је усмерена на подстицаје расту производње него на старање о структурним променама руралне економије и стандарду руралног становништва, посебно пољопривредника, те и у томе погледу актуелна решења српске аграрне политике значајно дивергирају у односу на решења европске политике.

У циљу унапређења положаја пољопривредника, остваривања укупног раста продуктивности сектора и приближавања решењима ЕУ политике, неопходно је проширење листе корисника која тренутно обухвата само чисто пољопривредна газдинства чији члан плаћа ПИО осигурање пољопривредника²³. Уколико се мешовитим газдинствима ускрати подршка, перспектива је да ће им у средњорочном периоду бити смањена конкурентност, приноси, и успорено техничко-технолошко реструктуирање. То је са социјалног и економског аспекта неприхватљиво, јер су мешовита газдинства највиталнији и најпрогресивнији део аграрне структуре. Аргумент да је искључивање мешовитих и газдинстава преко 100 ha из система подршке неопходно због недостатка буџетских средстава је неприхватливо. Финансирање које би се могло применити је **да се лимитира максимално могући износ подршке по газдинству.** На тај начин подршка би била много транспарентнија и равномерније распоређена. Постојећи систем допушта манипулацију тако што се газдинства преко 100 ha фиктивно деле на већи број власника, чиме стичу право на остваривање много веће подршке него што би био случај да је она везана и лимитирана за газдинство као целину. Тако систем негативно делује на успостављање транспарентног тржишта земљиштем, власничких књига и сл.

У периоду 2004-2008. године подршка пољопривреди из Аграрног буџета износила је између 150,4 милиона евра у 2005. години и 278 милиона евра у 2008. години, не рачунајући средства буџета АП Војводине (која се процењује на

---

²³ Према незваничним подацима регресе за инпуте у 2008. користило је само око 80 хиљада газдинстава, што је око 12% укупног броја газдинстава или 17% регистрованих газдинстава у Србији. Процењује се да је њихова регистрована површина око 750 хиљада хектара, што имплицира да је подршком била обухваћена само четвртина ораничних површина.

око 15-20 милиона евра) и општинских буџета (за које не постоје адекватне евиденције утрошених средстава). **У постојећим економским приликама Србија нема могућности да своје субвенције пољопривреди подигне на ниво околних конкурентских земаља, јер би то захтевало вишеструко већа средства од садашњих.** Објективне потребе сектора далеко су веће од садашњих издвајања и процењује се да би неопходно било да се средства за пољопривреду удвоструче у односу на садашња и достигну износ од **450-500 милиона евра** (националних средстава) до 2015. године, како би се успорио техничко-технолошки застој у односу на ЕУ земље и конкуренте из региона. **Национални програм пољопривреде Србије за период 2009-2011 година предвидео је раст Аграрног буџета и његовог удела у укупном буџету Србије** (са 2,7% у 2009. години на 4,2% у 2011. години). Ова пројекција сачињена је под претпоставком да Србија у међувремену (током 2010. године) постане земља кандидат и почне да корисит ИПАРД средства, као и уз услов да се достигне пројектовани раст БДП предвиђен Меморандумом о буџету. Ниједан од та два услова није испуњен. **Стицањем статуса кандидата Србија ће бити у прилици да користи средства пете ИПА компоненте (намењене руралном развоју), чиме ће бити додатно обезбеђено између 27 (најлошији сценарио) и 65 (повољан сценарио) милиона евра годишње.** **Међутим, модел ЕУ подршке у приступном периоду подразумева повраћај уложених средстава, а не кофинансирање** па се поставља питање масе средстава које ће српски произвођачи моћи да инвестирају, ако је њихово пословање на граници рентабилности и већина нема значајнију акумулацију. **Осим тога, постојећа задуженост већих газдинстава је већ веома висока, тако да постоји реална претња да у моменту када ИПАРД средства буду доступна, за њих неће имати ко да аплицира, или да повлачење средстава буде успорено.**

Остваривање стабилне политике, уско је везано са политичком стабилношћу, спремности и одговорности политичких структура да популистичку и прагматичну политику замене моделом развојно опредељене подршке. Оваква врста одлуке и спремности, такође превазилази капацитете Министарства пољопривреде шумарства и водопривреде и подразумева успостављање међуресорне/међуминистарске

сарадње и договора. Модел подстицања који се примењује у Србији значајно одудара од ЕУ праксе и мораће да се прилагођава. Прилагођавање ће захтевати нове (акредитоване) институције, већу транспарентност и доступност подршке ширем кругу корисника, што у коначном опет води ка неопходности раста буџета. Има назнака да ће се систем директних плаћања и други режими ЕУ подршке од 2013. године мењати (смањивати), али је досадашња пракса показала да се увек под притиском аграрног лобија изналазило алтернативно решење и нови канали дистрибуције подршке пољопривреди и/или руралном становништву. Србија мора повећавати буџетска издвајања и припремати сектор за долазећу либерализацију која ће уследити у наредним годинама. Анализирана искуства у коришћењу фондова европске помоћи руралном развоју показују да је основни циљ земаља кандидата био да средства усмере ка пројектима који ће подићи ниво аграрне конкурентности, било да је реч о улагањима на фарми или у прераду и маркетинг пољопривредних производа. Ова група пројеката апсорбовала је преко половине укупно плансираних САПАРД средстава.

5. Индикатори пољопривреде Србије релевантни за процес интеграција

Србија је, као и остале земље Западног Балкана, претрпела значајне реформе и социо-економске трансформације аграрног сектора током последњих двадесетак година. Системско и структурно реформисање аграрног сектора Србије почело је након политичких промена 2000. године. **Правци реформисања, динамика и укупни ефекти до данас, показују високу компатибилност са трендовима у другим европским земљама које су у ове процесе ступиле деценију раније.** Са друге стране, евидентно је да искуства НЗЧ из претприступног периода нису довољно коришћена у формулисању домаће реформске стратегије. И поред тога што је агро сектор и даље највиталнији део српске привреде, а као и током 1990-их, значајно одступа и заостаје у најважнијим производним, структурним и социо-економским индикаторима у поређењу са ЕУ, па и њеним новим чланицама. Последица свега наведеног је да је допринос пољопривреде националној економији нижи од објективно могућег.

5.1. Аграрна структура

Аграрна структура у Србији се споро мења, а тржиште земљишта још увек није (довољно) функционално. Разлог оваквом стању је спора ревитализација остатка привреде, услед чега прикривена незапосленост у пољопривреди остаје висока. Високу запосленост у пољопривреди током транзиционог периода задржале су Румунија (у којој је запосленост у пољопривреди расла) и Бугарска (у којој је запосленост у пољопривреди дуго стагнирала). Већина других земаља, посебно Чешка, Мађарска и Естонија, имале су бржу трансформацију остатка привреде, чиме су отворене веће могућности запошљавања и створен простор за миграције радне снаге из пољопривреде. Овакав процес, за који још увек нису успостављени услови у Србији, омогућује креирање повољнијег амбијента за трансфер земљишта, технологија и капитала ка ефикаснијим корисницима. Девастација тржишта рада до које је дошло током 1990-тих, имала је за последицу премештање радне снаге из индустрије у сектор пољопривреде. Пољопривреда је током 1990-тих постала уточиште за бројну руралну популацију (поготово ону са ограниченим физичким, људским, финансијским и социјалним капиталом) која није у стању да се укључи у глобални економски раст. Јачање приватног сектора (ван пољопривреде) није било толико динамично да би апсорбовало радну снагу која је остала без посла након приватизације, а поготово да повуче и вишкове радне снаге из пољопривреде и смањи прикривену незапосленост. **Отуда, у аграрној структури Србије преовлађују газдинства са малом величином поседа, око 30% површина се трајно или повремено не користи, а дуална аграрна структура успостављена је само у северном делу земље.** Новија истраживања показују да је просечна величина поседа коју обрађују комерцијално оријентисана домаћинства у Централној Србији око 10 ha пољопривредног земљишта, а у Војводини око 30 ha. Ови подаци вишеструко превазилазе резултате Пописа из 2002. године и сведоче о много већем промету земљишта него што региструје званична статистика. Промет земљишта има форму давања у закуп и закупљивања, много више него што се одвија у форми купопродаје, што даје могућности даљег побољшања аграрне структуре које би се могло подстаћи адекватном подршком по узору на ЕУ модел (подршка младим пољопривредницима и превременом пензионисању).

У српској пољопривреди преовладава ситан посед и висока натурална потрошња односно низак ниво тржишности. Нека новија истраживања показују да око 60% газдинстава у Србији нема тржишних вишкова, или су вишкови спорадични и занемарљиви. Ниска робност производње последица је малих вишкова насталих услед ниских приноса и одсуства специјализације производње. Производња на великом броју газдинстава се одвија у форми полуодрживе пољопривреде. Социјална компонента још увек остаје јака одредница опстанка српског пољопривредног газдинства, будући да иако не обезбеђује профит, пољопривреда за више од половину газдинстава значи извор прехранбене сигурности. Раст тржишности може се очекивати тек са озбиљнијим техничко-техолошким унапређењем и смањењем прикривене незапослености.

У овом моменту неизвесно је како ће се на промену поседовне структуре одразити обавеза коју је Србија преузела по основу Споразума о стабилизацији и придруживању, а којом ће се допустити страним држављанима право власништва над пољопривредним земљиштем²⁴. Процене се крећу од тога да страни капитал неће бити заинтересован за српске оранице због неуређене аграрне политике и чињенице да Србија нема много државог земљишта (што је био случај са НЗЧ), до тога да ће се по ниској цени куповати земљиште у демографски угроженим деловима Војводине (Баната).

---

²⁴ Питање права стицања и уживања својине на непокретностима страних правних и физичких лица уређено је члановима 53. и 63. САА. Члану 63. дефинише да ће у року од четири године Србија осигурати исти третман за држављане ЕУ као и за своје држављане у погледу парва својине. Међутим, у важећем Закону о пољопривредном земљишту, страним правним и физичким лицима забрањује се куповина. То значи да ће у периоду од четири године од ступања на снагу ССП-а ова одредба закона морати да се усклади са САА. Осим тога, чланови САА који регулишу ову материју нису део Прелазног споразума, што значи да ће реалан рок за прилагођавање бити дужи (рачунајући период да земље ЕУ ратификују САА, па почевши од тада тече рок од четири године).

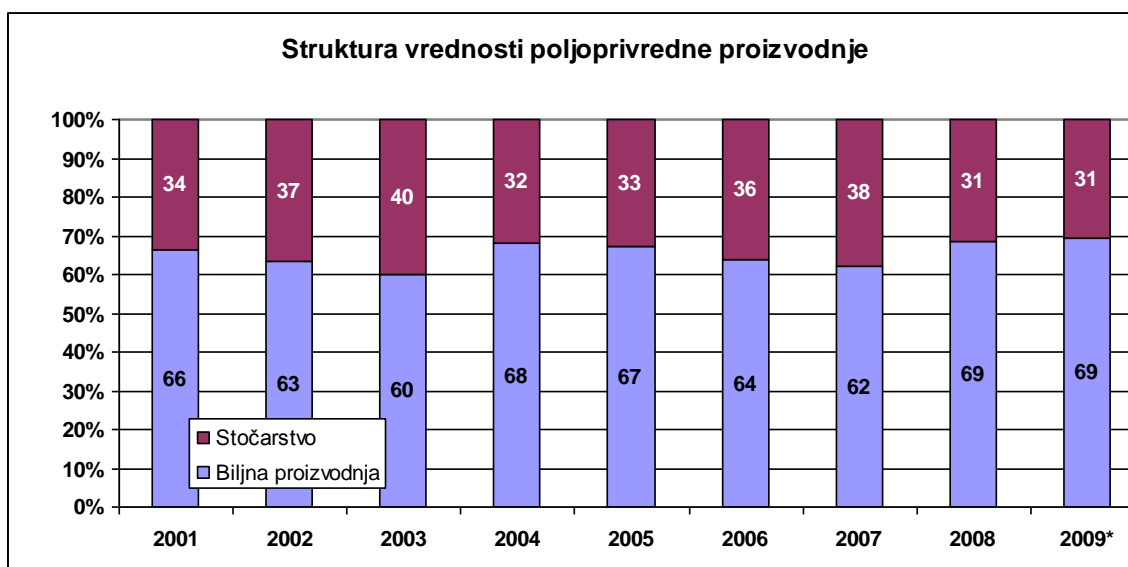

Табела 13. Тржишност производње према величини газдинства (%)²⁵

	Газдинстава која продају биљне производе	Газдинстава која продају стоку
Мала газдинства (до 1ha)	14,00	12,33
Средња газдинства (1,01 до 5 ha)	33,28	34,95
Велика газдинства (преко 5,01 ha)	52,71	62,82
Србија	35,15	38,78

У структури пољопривредне производње Србије биљна производња има (пре)високо учешће, које се и даље повећава. Овакво стање и тренд одраз су екстензивне производње, у којој се ратарски производи не валоризују кроз производњу меса, млека и других производа сточарства. Сточарство у структури пољопривреде има вишеструко наглашену улогу која се огледа у процесу валоризације радних и производних потенцијала; реализацији веће добити (по грлу стоке, по хектару и по запосленом); одржавању и побољшању плодности земљишта, укупној интензификацији и јачању извозне оријентације агроиндустријске производње. Српска пољопривреда остаје ускраћена за ове предности захваљујући динамичном паду сточног фонда, пре свега броја женских приплодних грла. Међу европским земљама **сличну производну структуру пољопривреде имају пољопривредно најнеразвијеније земље, Бугарска и Румунија**. Узроци смањења сточарске производње су познати, и леже пре свега, у нарушеним паритетима цена, губитку тржишта, ограничености извоза, смањене куповне моћи становништва, нестабилног система финансирања и подстицаја, дезинтеграције у процесу производње на релацији примарна производња и прерада (због лоше организованог процеса приватизације), неорганизованог система робних резерви и др. **Раст продуктивности пољопривреде, укупне вредности производње и извоза, немогући су без промене производне структуре, које захтева дубоке, корените реформе система подршке у аграру и јачања хоризонталних и вертикалних веза у производном ланцу.**

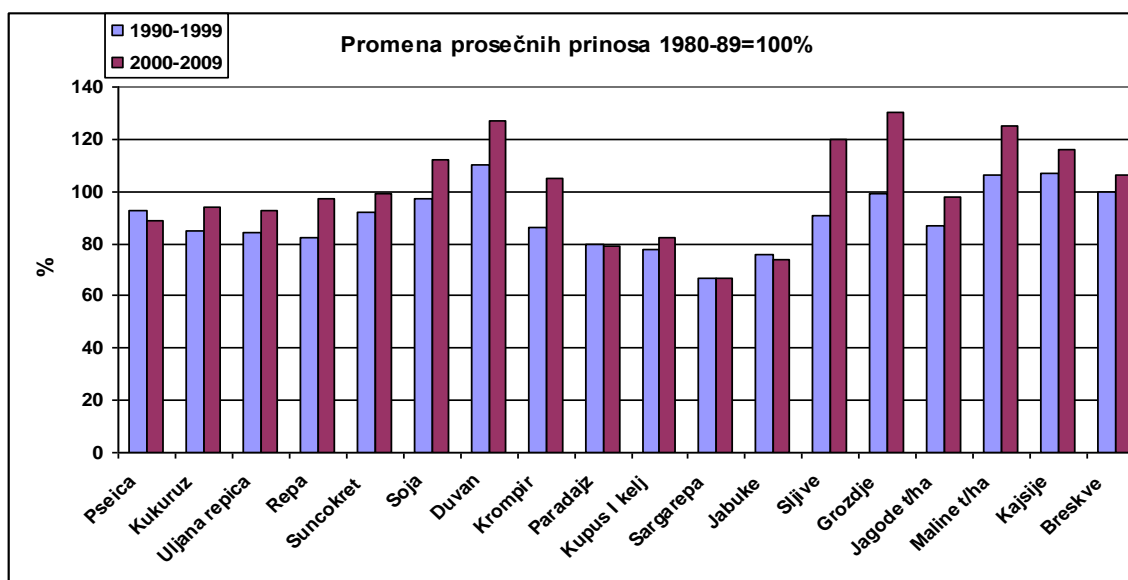
²⁵ Извор: Цвејић, С., Бабовић, М., Петровић, М., Богданов Н., Вуковић, О. (2010)

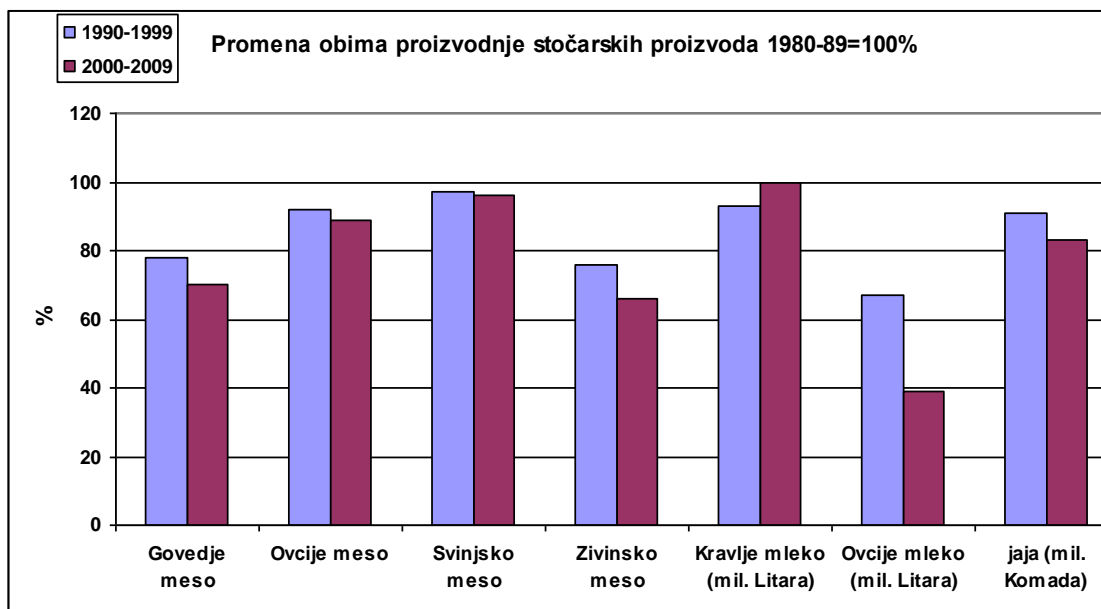
Графикон 18. Структура вредности пољопривредне производње у Србији

5.2 Техничко технолошки прогрес

Техничко-технолошки прогрес у пољопривреди, заустављен почетком 1990-их, само делимично је динамизиран током 2000-их подршком за обнову механизације и опреме. Услед редуковане агротехнике и употребе инпута, остварени приноси још увек не достижу вредности из предтранзиционог периода, и у значајном су заостатку за земљама у најближем окружењу (Хрватска, Мађарска). Висина остварених просечних приноса основних усева и воћа у значајном су заостатку у односу на земље у окружењу и друге потенцијалне конкуренте. Изузетак су производња уљарица и јагодичастог воћа, које су на нивоу европског просека. Висина остварених приноса током 2000-их, заостаје и у односу на приносе из 1980-их, што практично значи да производне карактеристике пољопривреде Србије још увек заостају за онима из предтранзиционог периода.

Графикон 19. Премена просечних приноса биљних производа у Србији 1980-2009.

Графикон 20. Премена обима производње сточних производа у Србији 1980-2009.

Осим у ниским приносима, низак технолошки ниво српске пољопривреде рефлектује се и у недовољно иновираној производној структури (сетвена структура, расни састав и сортимент се споро мењају). **Застарео сортимент и недовољно унапређен расни састав стоке заједно са смањеном употребом репро материјала, утицали су да обим и вредност производње буду знатно нижи од објективно могућих.** Овакво стање последица је не само нестабилног и неповољног тржишта пољопривредних производа, него и недовољно ефикасног система трансфера знања и нових технологија у аграрну праксу. Производња

високовредних прерађевина ниске фазе прераде на газдинству, као и производа са већом додатом вредности, је још увек ниско заступљена. Нова радна снага у пољопривреди регрутована је из редова бивших индустријских радника или млађих лица која нису имала прилике да се едукују и обучавају за пољопривредно занимање. **Дефицит виталне радне снаге, једнако као и дефицит обучене радне снаге у пољопривреди Србије, може се у догледно време јавити као озбиљан ограничавајући фактор интензивнијег раста производње,** посебно уколико не буде адекватно праћен техничко технолошким прогресом.

Увођење стандарда ХАЦЦП²⁶, ИСО 22000²⁷, ИСО 14001²⁸, Глобал ГАП²⁹, а од 2009. и сертификација према верским стандардима у производњи хране ("кошер"³⁰ и "халал"³¹), као и ГХОСТ³² стандардима (за руско тржиште), подстиче се средствима Министарства пољопривреде, Агенције за промоцију извоза (СИЕПЕ). Ове активности треба и надаље подржавати координираним програмима, са посебним олакшицама за компаније које у свом ланцу снабдевања приоритет дају произвођачима који имплементирају стандарде везане за примарну пољопривредну производњу.

Трансфер знања, нових технологија и примена савремених стандарда у производњи хране, захтевају дугорочне, перманентне активности на унапређењу сарадње научних и саветодавних институција са произвођачима, њиховим удружењима и прерађивачима. Део активности на промоцији и имплементацији стандарда преузимају прерађивачи, због

---

²⁶ НАССР – Hazard Analysis Critical Control Points - је систем безбедности хране који се заснива на анализи и контроли потенцијалних биолошких/микробиолошких, хемијских и физички опасности од пријема сировине до дистрибуције финалног производа кориснику.

²⁷ ИСО 22000 представља међународни стандард који обухвата све организације у ланцу исхране и дефинише захтеве Система менаџмента безбедности хране

²⁸ Стандард ИСО 14001 или Систем менаџмента заштите животне средине је управљање утицајима компаније или организације на животну средину, а резултат је пренаглашене потребе тржишта за очувањем исте

²⁹ је стандард који је кључна референца за добру пољопривредну праксу на глобалном тржишту, пратећи захтеве потрошача у пољопривредној производњи

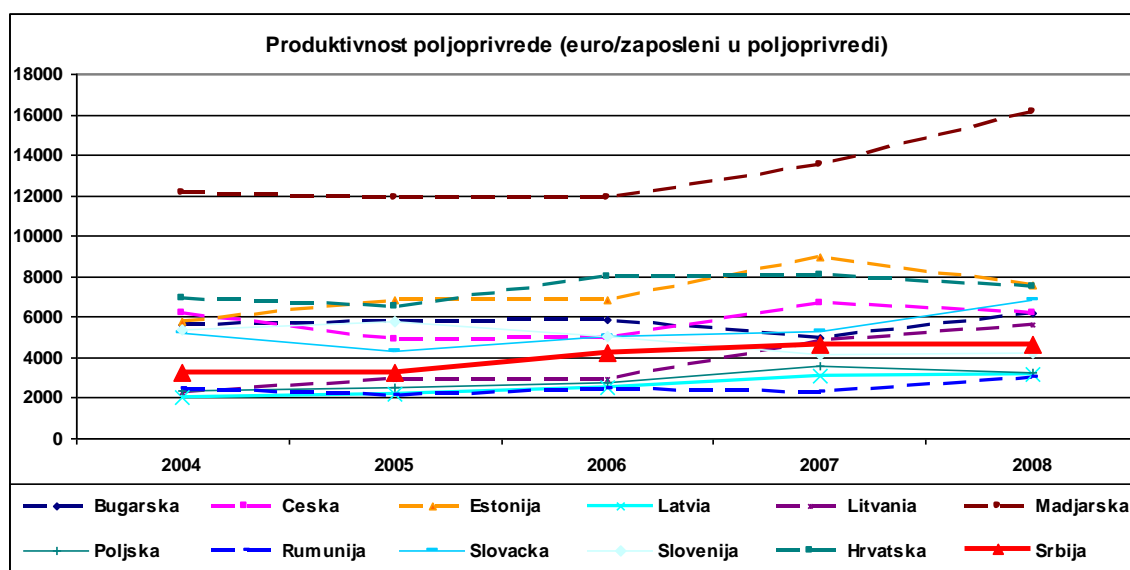
³⁰ је сертификат у прехранбеној индустрији којим се потврђује да је одређени прехранбени производ испунио захтеве прописане Торахом (познатијим као пет пророка Мојсијевих књига) и да као такав може бити конзумиран од стране припадника јеврејске верске заједнице

³¹ Халал се односи на храну која је „дозвољена“, односно храна која је припремљена по шеријатским законима и коју већина муслимана широм света користи.

³²

обавезе поштовања следљивости производа. Са друге стране, део активности финансира се буџетским и средствима кредита Светске банке. Едукација произвођача може се постићи и условљавањем државне подршке бројем курсева, тренинга које су произвођачи похађали, што је пракса коју примењују многе земље. Такође, посебне погодности могу се предвидети за регистрована газдинства чији власници имају формално пољопривредно и слично образовање. Држава један део активности саветодавног сектора мора финансирати због својих потреба, али се произвођачи и њихове асоцијације морају припремити да ову врсту услуга кофинансирају. У институционалном погледу трансфер знања и технологија потребно је подржати:

- 1) Припремом законског оквира за дефинисање учесника и врсте послова које би требало да обављају саветодавни сервис;
- 2) Јасним разграничењем послова који обављају саветодавне и стручне службе, као и послова из делокруга рада удружења грађана и осталих потенцијалних учесника;
- 3) Укључењем научних институција у процесе лиценцирања саветодаваца;
- 4) Постављање јасних индикатора за мерење ефикасности рада саветодавних сервиса на терену;
- 5) Постављањем јасних услова финансирања при спровођењу мера без дискриминације по питању власничког и правног статуса саветодавног сервиса.

Графикон 21. Продуктивност пољопривреде Србије и НЗЧ

5.3 Тржишна повезаност

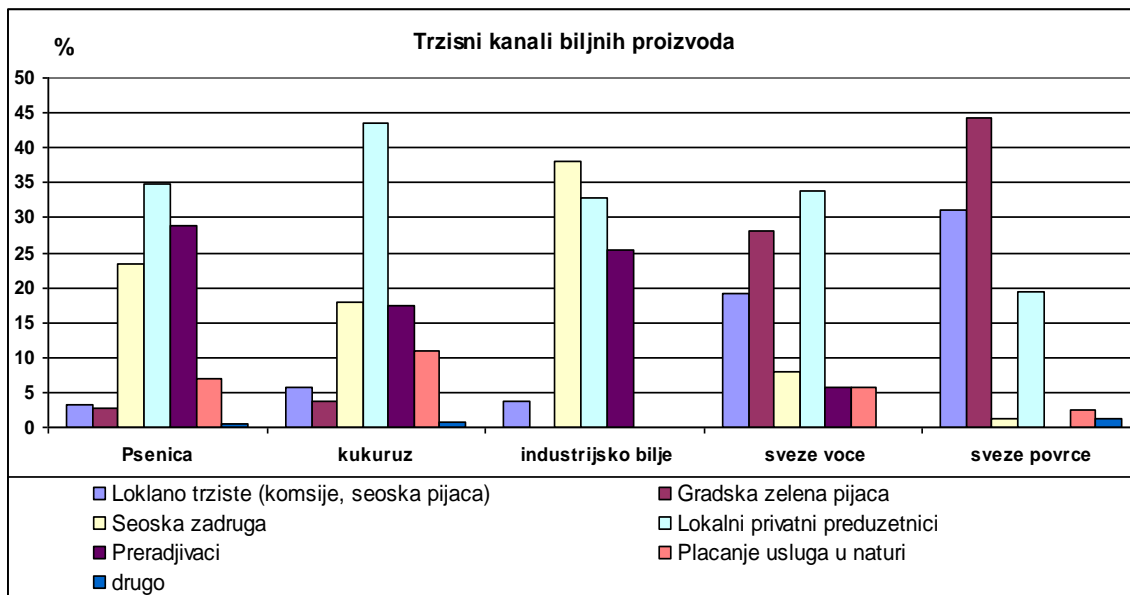
Производне везе у ланцу производње хране у Србији су од почетка 1990-их прекинуте и на хоризонталном и на вертикалном нивоу. На прекид веза у производном систему утицали су лоша приватизација у прехранбеној индустрији и одсуство системских решења (пре свега законодавног оквира) везаних за очување задружног секотра. Два основна изазова у успостављању тржишних ланаца су:

1. **Како укључити мале, уситњене произвођаче** (који су у великој мери неконкурентни, тргују неформалним каналима и имају висок трошак успостављања стандарда) у модеран тржишни ланац?
2. **Како повећати конкурентност прерадних капацитета**, који ће бити у стању да повећају потрошњу кроз проналажење нових тржишта?

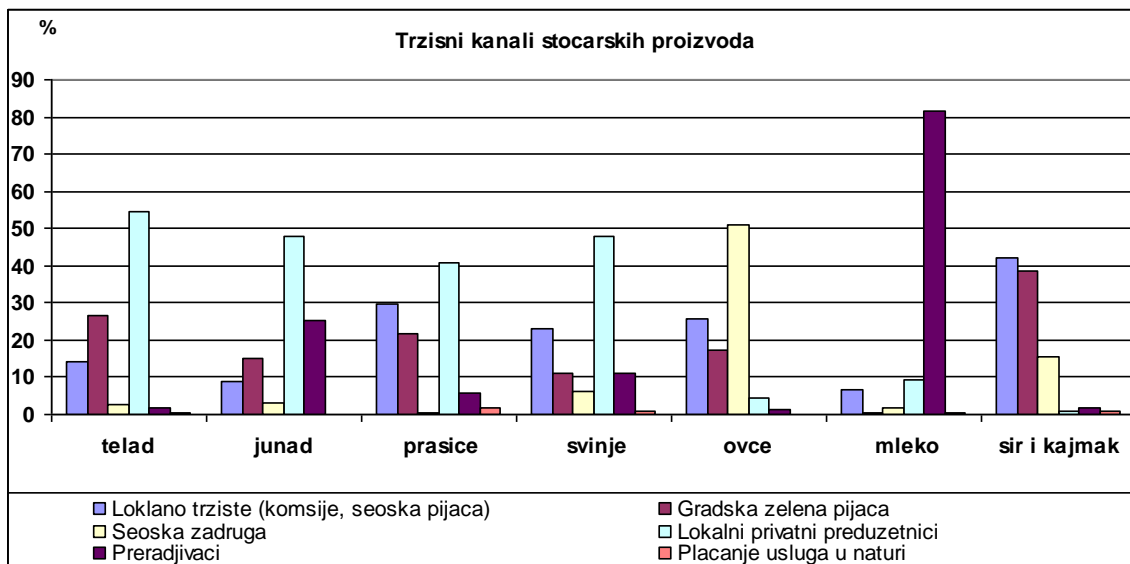
Конкуренција на нивоу примарне производње је велика, али је мала конкуренција на нивоу прерађивачке индустрије, што је првенствено резултат чињенице да се сектор аграра Србије не сматра довољно атрактивним подручјем за инвестирање (услед неиспуњавања извозних стандарда за ЕУ тржиште за велику групу производа), непредвидљивошћу политике подршке, слабом изграђеношћу институција, одуством конкуренције услед високе царинске заштите и сл.

Приватизација прерађивачких капацитета обављена је тако да вертикални ланац није очуван. У производњи хране у Србији је релативно добро заокружен је само ланац производње индустријског биља и млека, где постоји заједнички организована производња откупљивача/прерађивача и примарних произвођача, у оним деловима система који су први приватизовани, где постоји стабилно домаће тржиште и/или могућност извоза. **Произвођачи са великим тржишним вишковима пшенице, кукуруза, индустријског биља и млека, имају боље организован тржишни ланац, уговорно су повезани са откупљивачима или прерађивачима и у већем проценту послују са сталним партнерима.** Међутим, и у овим тржишним сегментима испољавају се проблеми као што су непоштовање рокова испоруке и исплате, спорна питања утврђивања квалитета

и поштовања стандарда и сл. Регионално посматрано, боље структурирано имају војвођански произвођачи, чији су тржишни вишкови већи и стабилнији. **Произвођачи воћа, поврћа, сира и кајмака (који преовлађују у производној структури газдинстава Централне Србије) пласирају своје производе већим делом сами, на зеленој пијаци и локалном тржишту.**

Графикон 22. Тржишни канали биљних производа

Графикон 23. Тржишни канали сточих производа

Ревитализација задруга, као најподеснијег модела за превазилажење развојних ограничења малих газдинстава, допринела би успостављању стабилног тржишта и смањењу пословног ризика за произвођаче. **Задруге у Србији егзистирају у институционалном вакууму, те је након 20 година закаснеле трансформације овог сектора потребан врло снажан институционални ослонац уколико се сектор жели уредити и унапредити.** Задружни савези су институције које не поседују капацитете потребне за подршку задружном сектору. Они самостално не могу допринети унапређењу стања, те се они за сада могу сматрати више елементом проблема него решења.

Задруге, заједно са другим облицима социјалног предузетништва у развијеним земљама представљају врло погодне форме за економску интеграцију маргинализованих група. **Оне су посебно значајне за рурална, неразвијена подручја чије се становништво не може једноставно укључити у доминантне економске токове, као и за запошљавање рањивих група које нису лако запошљиве на отвореном тржишту рада.** Задруге снаже економски и социјални капитал ових група и тако поспешују њихову социо-економску укљученост и смањују оптерећења државе за (не само оне најскупље, пасивне) мере социјалне политике.

Важно је да постоји један закон који ће на јединствен начин регулисати оснивање и деловање свих типова задруга. На тај начин би се повећао ниво правне сигурности и смањили ризици. Има ставова да је потребно направити посебне законе за пољопривредне и остале задруге, али би у том случају прво требало да се донесе кровни закон, а онда у складу са њим и посебни закони који уређују област оснивања и деловања специфичних типова задруга. Изнад свега, потребно је да се законом и/или другим прописима регулише трансформација својине у задружном сектору. Ово је један од кључних предуслова било каквог озбиљнијег настојања да се задружни сектор реорганизује, уреди и подстакне на развој. Осим усклађивања законског оквира, унапређење статуса и положаја задруга захтева и друге институционалне промене као што су:

- 1) **Рedefинисање статуса кровне институције** – у овом моменту Задружни савез функционише преко система регионалних канцеларија. Систем финансирања Савеза и регионалних канцеларија није ефикасан, и ове институције су оперативо много удаљене од сеоских задруга.
- 2) **Кофинансирати активности задруга** на промоцији и увођењу стандарда квалитета, заједничке наступе на тржишту, заједничке инвестиције.

Табела 14. Стање и перспективе примарне пољопривредне производње у процесу прикључења

<i>Примарна пољопривредна производња</i>				
Затечени проблеми и перспективе	Очекиване макроекономске промене и ефекти; трошкови интеграције	Лимитирајући фактори	Погођене категорије	Осетљивост, разлози одлагања промена
<i>Ратарска и повртарска производња</i>				
<ul style="list-style-type: none"> • Богати земљишни ресурси • Земљишна инфраструктура неуређена • Мала величина поседа • Неактивирано тржиште земљишта • Неефикасан систем трансфера знања и нових технологија • Приноси нижи у односу на 1980-те • Вишкови жита, шећера и уљарица • Висока природна потрошња/ниска тржишност (више од половине газдинстава нема тржишне вишкове) • неадекватан сортимент у воћарско виноградарској производњи • Недостаје модерна механизација за воћарско-виноградарску производњу • Тржиште воћа и поврћа либералније у односу на друге групе производа 	<ul style="list-style-type: none"> • Јачање дуалне аграрне структуре - Измена поседовне структуре укрупњавање газдинстава • Већа конкуренција на домаћем тржишту, сузбијање монопола, • Високи трошкови увођења стандарда у прехранбени ланац • Даљи пад конкурентности ситних газдинстава • Раст промета са ЕУ • Трошкови прилагођавања политике и изградње административних капацитета • Раст потрошње • Јачање производног интегрисања, хоризонтално и вертикално повезивање у прехранбеном ланцу 	<ul style="list-style-type: none"> • Мали тржишни вишкови газдинстава у већем делу земље, • Недостајак финансијског капитала • Ниска продуктивност • Недостају нове технологије • Високи транспортни трошкови • Одсуство стабилних хоризонталних и вертукалних веза 	<ul style="list-style-type: none"> • Мала газдинства • Неприватизована предузећа, предузећа са лошом приватизацијом, • Земљорадничке задруге са нерешеним својинским односима, • Руралне области са недовољним капацитетом локалне самоуправе и неизграђеним партнерством 	<ul style="list-style-type: none"> • Жита - Стратешки производи значајни за прехранбену стабилност • Недовољна конкурентност квалитетом, • Ниска продуктивност • Незавршена приватизација • Ниска домаћа подршка

Сточарска производња				
<ul style="list-style-type: none"> • Смањен број грла говеда до границе угрожавања стабилности домаћег тржишта • Скупа сточна храна • Висока природна потрошња • Велики број произвођача • Остварен прогрес у усвајању законског оквира и стандарда; још увек незавршен процес 	<ul style="list-style-type: none"> • Пад тражње стоке, пад цена, смањење тражње сточне хране • Високи трошкови унапређења стандарда квалитета и здравствене безбедности • Унапређење селекције, расног састава 	<ul style="list-style-type: none"> • Мали подстицаји • Неорганизовано тржиште • Мали вишкови • Сива економија 	<ul style="list-style-type: none"> • Мала газдинства са скромним вишковима, 	<ul style="list-style-type: none"> • Грана изузетно осетљива - веза са ратарском производњом, дуги производни циклуси, скупа производња • Ниска спољна конкурентност

5.4 Финансијско тржиште

Најважнији лимитирајући фактори унапређења конкурентности, као кључног изазова у наступајућој либерализацији, је недостатак јефтиног капитала и начина финансирања који би више био примерен потребама пољопривреде и њеним специфичностима. Током 2004. године Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде Републике Србије, у сарадњи са Министарством финансија, започело је изградњу финансијског тржишта и система кредитирања пољопривреде.

Табела 15. Реализовани субвенционисани пољопривредни кредити³³

Година	Краткорочни кредити		Дугорочни кредити	
	Број одобрених кредита	Износ (EUR)	Број одобрених кредита	Износ (EUR)
2004	28.125	23.988.690,95	788	31.363.979,00
2005	23.342	17.692.015,93	1.653	27.158.236,82
2006	27.040	39.180.113,40	1.190	23.635.688,94
2007	59.343	83.689.990,70	169	2.692.179,21
2008	10.177	20.910.072,27	846	17.744.902,85

³³ Извор: Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде Р Србије, интерна документација

Нерешени имовински односи, недовољна информисаност, неповољни услови отплате, висок доходовни ризик и други фактори, условаљавају да је овим газдинствима значајно ускраћен приступ кредитима или да се тешко одлучују на задуживање. Непостојање регулаторног оквира битно отежава активности небанкарских микрофинансијских организација у Србији и онемогућава улазак нових учесника, чиме се смањује укупан расположиви обим средстава испод потреба и поскупљује процес задуживања плаћањем банкарских провизија. Микрокредитне организације у пољопривреди многих земаља дале су изванредне резултате у подстицању раста производње и диверзификацији прихода газдинства, док у Србији још увек њихова улога и значај нису препознати.

Новија истраживања показују да Само око 20% породичних газдинстава током последње две године било активно на финансијском тржишту и користило кредите банака или друге финансијске изворе (средства развојних фондова, донаторску финансијску помоћ и сл.). Најчешћи разлог задуживања, који наводи близу 60% газдинстава која су користила кредите, био је унапређење пољопривредне производње, а потом унапређење услова живота (градња и поправка стамбених објеката)³⁴. Занемарљив број газдинстава (мање од 5%) користио је кредит за било какву диверсификацију прихода (занатство, трговина, прерада итд). Повећан интерес за кредитима и инвестирањем није приметан код газдинстава чији су носиоци млађи чланови, иако је државна подршка кредитирању пољопривреде предвиђала повољније услове за газдинства чији је носилац млађи од 45 година. Као разлоге због којих нису конкурисали за кредите, испитаници су у највећем проценту наводили високе каматне стопе и неизвесност прихода из којих би кредит отплаћивали.

Пораст активности на финансијском тржишту у наредном периоду се може очекивати кроз доступност ИПАРД средстава и отварање микрокредитних организација које се баве финансирањем пољопривреде, а у Србији још увек не постоје. Развој микрофинансијских институција допринео би расту

---

³⁴ Извор: Цвејић и остали, 2010

инвестиција, диверсификацији активности, дохотка, повећању запослености и осталих економских перформанси газдинства. У том смислу предлаже се :

- 1) **Успостављање адекватног регулаторног оквира**, укључујући мониторинг - изменом Закона о банкама предвидети проширење дијапазона даваоца кредита/пласмана средстава на небанкарске институције;
- 2) **Усвајање Закона о микрокредитним организацијама**;
- 3) **Промоција микрокредитирања**, повећање видљивост и разумевање микрофинансирања међу пољопривредницима.

6. Прехрамбена индустрија

Током последње деценије витални делови прехрамбене индустрије Србије су реструктурирани, и успели су да поврате претходне позиције на регионалном и ширем међународном тржишту. Аутономни трговински преференцијали ЕУ креирали су повољан амбијент за ефикаснији продор домаћих производа на ово тржиште, што је у кратком периоду резултирало динамичним растом индустрије шећера, уља, прераде воћа и поврћа итд. **Прилив страних директних инвестиција у сектор у првим транзиционим годинама био је веома висок**, а последњих пет година износи 4.5-5% укупних СДИ, што је више у односу на друге делове прерађивачке индустрије (приближно колико и хемијска индустрија). **Страни капитал инвестиран је у индустрију пића, уља и шећера, прераду млека и дувана.** Предузећа приватизована страним капиталом техничко-технолошки су иновирани и остварила су већи напредак у примени стандарда квалитета и постигла међународну конкурентност. **Претњу за даљи раст сектора чине сложени фактори као што су: незавршена приватизација и реструктурирање преосталих великих предузећа у сектору прераде и сировинске производње, недовољно ефикасан процес ликвидације или стечаја, као и недовољно подстицање постприватизационог реструктурирања.** Генерално, приватизација није у довољној мери допринела подизању ефикасности пословања, ширењу производње и асортимана и новом запошљавању. Велики **изазови за сектор прехрамбене индустрије** у наредном периоду ће бити:

1. **Усвајање стандарда квалитета и здравствене безбедности**, за које недостају средства и знања
2. **Успостављање система контроле квалитета** у свим сегментима,
3. **Стабилизација сировинске производње** и њен раст, пре свега у сточарству,
4. **Јачање производне повезаности произвођача сировина и прерађивача**, укључујући и заједничке активности на увођењу стандарда,
5. **Ефикаснији систем трансфера знања и нових технологија** у свим сегментима производног процеса и свим секторима,
6. **Сузбијање сиве економије у сектору** и креирање повољнијег институционалног и пословног амбијента.

6.1 Млинско-пекарска индустрија

Велики погони у овом сектору датирају од половине прошлог века и имају само делимично обновљене капацитете. Мали погони су опремани током последње две деценије махом кроз куповину половне опреме. Иновирање производног програма последњих година вршило се према незваничним проценама само око 20% произвођача (углавном велике компаније), док остали то чине спорадично, или уопште не иновирају производњу. **Капацитети су недовољно искоришћени** а висок проценат искоришћености капацитета (преко 80%) користи око 15% привредних субјеката који имају савремену опрему и мале капацитете, а производе продају директно познатом купцу.

У последње време приметан је раст интереса мултинационалних компанија за куповину погона за прераду жита, што би требало да доведе до трансформације овог сектора. У наредном периоду се свакако може очекивати диференцирање складиштења и трговине жита као засебних бизниса, укрупњавање и аутоматизација млинске индустрије, преоријентација пекарске индустрије на трајне и полуготове производе намењене већем тржишту и прелазак тестеничарске индустрије са хлебних жита на дурум крупицу. Ови процеси резултираће профилисањем произвођача са издиференцираним производима и аспектима конкурентности, што би могло да доведе до затварања великог броја неконкурентних, предимензионираних погона. **У процесу хармонизације регулативе са ЕУ стандардима, погони малих капацитета неће моћи да**

задовоље норме везане за управљање безбедношћу производа, заштите животне средине и сузбијање сиве економије, тако да ће део ових капацитета бити затворен, а остали ће своје пословање наставити преласком у млинарству на производњу специјалих брашна, а у пекарству на финализацију полуготових производа. Овде је реч о малим производним погонима који покривају локално тржиште и постојећу конкурентност на том тржишту остварују добрим делом тиме што не инвестирају у стандарде, послују делимично у зони сиве економије и неће бити у стању да се у наредним годинама реструктурирају. Проблеми у пословању у преради жита, посебно се односе на дуге рокове плаћања и отежану наплату потраживања (изузетак су млинови и силоси који своје производе директно продају познатом купцу и мини пекаре које производе продају у сопственим објектима и врше дневну наплату). Основно ограничење развоја прераде жита су ниске цене производа, условљене неповољним односом понуде и тражње.

Могућности унапређења сектора пред очекивану либерализацију тржишта су:

- стварање великих складишних система, опремљених савременим линијама и лабораторијама, који ће складиштити, стандардизовати и пласирати жита као робу препознатљивог квалитета;
- аутоматизација производње и укрупњавање млинских погона који ће снабдевати тржиште млинским производима дефинисаног стандардизованог и наменског квалитета;
- савремене велике пекаре које ће производити полуготове и трајне пекарске производе високог нивоа квалитета;
- формирање ланаца продајних објеката за пекарске производе са робном марком у којима ће се одвијати производња и финализација полупроизвода великих ланаца;
- погони за производњу специјалних производа, производа са функционалним својствима и намењених групама потрошача са посебним захтевима и потребама, заштићеног порекла итд..

Табела 16. Стање и перспективе млинско-пекарске индустрије у процесу прикључења

Млинско-пекарска индустрија				
Затечени проблеми и перспективе	Очекиване макроекономске промене и ефекти; трошкови интеграције	Лимитирајући фактори	Погођене категорије	Осетљивост, разлози одлагања промена
<ul style="list-style-type: none"> • Предимензионирани капацитети • Дотрајала опрема • Узак асортиман • Нелојална конкуренција • Техничка дотрајалост погона • Застарела технологија • Неиздифернциран квалитет сировине • Недовољно унапређена технолошка знања запослених, запослених • Нелојална конкуренција 	<ul style="list-style-type: none"> • Смањење домаће производње • Неопходност унапређења стандарда у целом ланцу • Субвенционисање сировинске производње (хлебна жита) • Аутоматизација и укрупњавање у млинарству • Понуда разноврснијег асортимана полуготових и трајних пекарских производа, • раст производње дурум тестенине • Појава брендираних продајних објеката • Увођење нових образовних програма, нове технологије, знања и искустава • малобројни ће егзистенцију наставити преласком у млинарству на производњу специјалих брашна, у пекарству на финализацију полуготових производа. 	<ul style="list-style-type: none"> • Незавршена приватизација • Неорганизован о тржиште • Недостатак капитала 	<ul style="list-style-type: none"> • Последица за структуру ратарске производње • Мини пекаре са недовољно диверсификованом понудом • Погони који не испуњавају стандарде квалитета 	<ul style="list-style-type: none"> • Стратешки важан производ за прехранбену сигурност • Неискоришћене производне могућности, пре свега у унапређењу технологије

6.2 Индустрија биљних уља и масти и шећера

Индустрија биљних уља и масти и шећера претрпела је значајне промене и реструктурирање током последње деценије. У овом сектору прехранбене индустрије Србије се највише инвестирало. Процењује се да је у **око 90% погона који раде, током последњих пет година било инвестиција у нове производне линије, а око 1/5 предузећа је комплетно иновирала погоне.** Највећа предузећа располажу савременом технологијом и капацитете користе са око 80-

100%. Међутим, у овом сектору има предузећа која уопште не раде или раде са врло ниским искоришћењем инсталисаних капацитета (испод 40%, па чак и испод 20%). Предузећа из овог сектора имају углавном стандардан производни програм у оквиру кога се повремено уносе мање иновације.

Готово сва предузећа у области прераде шећерне репе, уљарица и соје која активно раде, примењују стандарде управљања безбедношћу производа (ХАЦЦП или ИСО 22000), а више од половине има и усаглашен систем манаџмента са захтевима стандарда ИСО 9001. Могућности даљег раста конкурентности огледају се у:

- **могућности ревитализације погона** који су тренутно ван употребе у сврху алтернативне производње (производња биогорива, прерада отпада и секундарних сировина из пољопривредне производње и производње хране).
- **могућности јачања сарадње са произвођачима сировина на унапређењу стандарда, иновирања сортимента и проширење производње (посебно уљане репице).**

Могућности за страна директна улагања у непосредну производњу су релативно мале, јер тржиште и производњу држе велике мултинационалне компаније.

Готово сва предузећа из сектора кондиторске индустрије су у току последњих пет година иновирала своје производне линије, а чак код трећине је извршено и комплетно иновирање погона. Предузећа из ове области користе адекватну технологију, а процењује се да око 50% њих има технологију која је на нивоу најсавременије. Степен искоришћености капацитета варира зависно од тржишних позиција. Сматра се да око 1/3 погона користи до 60% инсталисаних капацитета, али је приближан и проценат оних који користе капацитете у потпуности. Унапређење и иновирање производног програма је за предузећа у овој области перманентна активност, обзиром на оштру конкуренцију унутар ЦЕФТА тржишта (Хрватска, Македонија).

Могућности инвестирања у наредном периоду огледају се у следећем:

- **улагања у развој** која би производе учинила конкурентним у односу на светске брендове на домаћем тржишту и прихватљивим на тржишту развијених земаља
- **производња кондиторских производа са функционалним својствима (вегетаријанска, дијететска, посна),**
- **јачање сировинске базе, истраживања, маркетинга и логистике, брендирање производа за шире тржиште.**

Табела 17. Стање и перспективе индустрије биљних уља и масти и шећера у процесу прикључења

Индустрија биљних уља и масти и шећера				
Затечени проблеми и перспективе	Очекиване макроекономске промене и ефекти; трошкови интеграције	Лимитирајући фактори	Погођене категорије	Осетљивост, разлози одлагања промена
<ul style="list-style-type: none"> • Половина капацитета ван употребе • Узак асортиман • Велике фабрике приватизоване • Опрема задовољавајућа • Недовољно сировине за проширење капацитета • Очекиване квоте за производњу • Постојање капацитета за производњу биогорива • Недовршена приватизација • Технологија задовољавајућа • Уговорно повезивање недовољно институционализовано • Стандарди приближни ЕУ 	<ul style="list-style-type: none"> • Раст потрошње • Повећање субвенција за производњу сировина • Извозни подстицаји за готове производе • Смањење капацитета у употреби • Ценом и квалитетом производња конкурентна 	<ul style="list-style-type: none"> • Скупе сировине • Узак асортиман • Примена једнаких услова трговине који важе у ЕУ погодује сектору 	<ul style="list-style-type: none"> • Индустрија и произвођачи сировина 	<ul style="list-style-type: none"> • Мали вишкови • Ценовна неконкурентност • Стратешки важан производ • Скупи капацитети • Веза са другим привредним гранама • Ефекат на запосленост

6.3 Прерада воћа и поврћа

У сектору прераде воћа и поврћа присутна је велика поларизација издиференцирао се део предузећа - хладњача, погона за конзервирање воћа и поврћа, као и производњу воћних сокова, који су знатно унапређени и иновирани последњих година. Ови погони имају најсавременије технологије и препознати су са својим производима на регионалом тржишту. Са друге стране, један број предузећа, посебно хладњача и погона за конзервирње воћа и поврћа још увек користи застареле технологије, са погонима у које није инвестирано чак ни у текуће одржавање. Ови погони без додатних инвестиција ће у будућности бити угрожени, чак до мере да не могу да обезбеде неопходан ниво здравствене безбедности производа. Будући да готово половина произвођача у овом сектору спорадично иновира производни програм, доводи се у питање конкурентност производа на ширем тржишту у догледној будућности. Само велика предузећа која су добро интегрисана у спољно тржиште (и набавке сировина и продаје финалних производа), као и произвођачи са малим погонима који производе за домаће трговинске ланце или извозе висококвалитетне производе, користе своје капацитета до 100%.

У сектору прераде воћа и поврћа могућности за унапређења постоје у следећим областима:

- класификација и стандардизација производа за потрошњу у свежем стању за страно тржиште;
- производња разноврснијих стандардизованих висококвалитетних и безбедних замрзнутих производа;
- **развој линија производа врхунског квалитета** за потрошаче веће платежне моћи и за страно тржиште (производи заштићеног порекла и сл.);
- прерада органских производа

Табела 18. Стање и перспективе индустрије прераде воћа и поврћа у процесу прикључења

<i>Индустрија прераде воћа и поврћа</i>				
Затечени проблеми и перспективе	Очекиване макроекономске промене и ефекти; трошкови интеграције	Лимитирајући фактори	Погођене категорије	Осетљивост, разлози одлагања промена
<ul style="list-style-type: none"> • Висок квалитет сировине • Недовољно искоришћени капацитети • Технолошка застарелост дела капацитета • Незавршена приватизација • Узак асортиман сировине и финалних производа • Производи без робне марке 	<ul style="list-style-type: none"> • Раст потрошње и измена њене структуре • Непходно унапредити производно повезивање • Неопходно иновирање асортимана и диверсификација понуде • Завршити поступак акредитације лабораторија • Побољшање маркетинга 	<ul style="list-style-type: none"> • Недостатак капитала • Нелојална конкуренција (дампинг цене) 	<ul style="list-style-type: none"> • Неприватизована предузећа, • Погони са неиновираним опремом и објектима 	<ul style="list-style-type: none"> • Производи високе фазе прераде ценовно неконкурентни у односу на ЕУ земље

6.4 Прерада сточних производа

У преради сточних производа најзначајнији подсектори су прерада меса и прерада млека. У оба сектора присутна је изражна поларизација: с једне стране се налазе велики прерађивачи чији су власници велике мултинационалне компаније (у случају млекара) или домаћи капитал (као у случају великих кланица и погона за производњу меса). Насупрот томе, егзистира релативно велики број малих и средњих предузећа и занатских радњи који послују у овом сектору. **Већина предузећа има уведен ХАЦЦП или ИСО 22000. Делови система контроле квалитета још увек нису сасвим функционални и захтевају да буду унапређени да би били одрживи и упоредиви са ЕУ стандардима** - важећа хоризонтална и вертикална регулатива у области квалитета и безбедности производа још није у потпуности хармонизована са ЕУ. Обавеза примене принципа управљања безбедношћу производа условила је инвестиције у нове линије, иновирање погона и значајнија улагања у текуће одржавање у преради меса и млека. Међутим, **примењена технологија** се у великом делу погона задржала **на ниову осредње**, са ретким примерима коришћења најсавременијих технологија. **Асортиман је веома скроман** и

недовољо иновиран, тако да су на тржишту присутни стандардни (неиздиференцирани) производи, што се посебно односи на месне прерађевине. Обзиром на структуру домаћег тржишта, **низак стандард потрошача** и препреке за добијање извозних дозвола, капацитети се користе са 60-80%, изузимајући мале произвођаче који пласирају асортиман специфичних производа високе додате вредности.

У сектору прераде производа животињског порекла (млека и меса) могућности побољшања у предприступном периоду огледају се у:

- **осавремењавању кланица** према стандардима за добијање извозних дозвола;
- **производња прерађевина од меса и млека по традиционалним технологијама;**
- **производња конфекционираних месних производа**

**Табела 19. Стање и перспективе индустрије меса и месних прерађевина
и млека и прерађевина од млека у процесу прикључења**

Индустрија меса и месних прерађевина				
Затечени проблеми и перспективе	Очекиване макроекономске промене и ефекти; трошкови интеграције	Лимитирајући фактори	Погођене категорије	Осетљивост, разлози одлагања промена
<ul style="list-style-type: none"> • Предимензиониран и капацитети • Застарела опрема • Незавршена приватизација • Узак асортиман • Висока увозна зависност • Скупа сточна храна-лош квалитет сировине 	<ul style="list-style-type: none"> • Уследиће делимична измена обима и структуре потрошње • Завршити процес акредитације лабораторија • Унапредити стандарде • Модернизовати опрему • Повећање подстицаја производњи сировина 	<ul style="list-style-type: none"> • Недостатак тржишта и капитала • Мали број кланица са извозном дозволом • Тржишна неповезаност • Узак и неиновиран асортиман 	<ul style="list-style-type: none"> • Погони који не испуњавају стандарде • Мале фарме 	<ul style="list-style-type: none"> • Ценовна неконкурентност домаће производње, • Последице за сектор производње жита, • Кашњење у примени стандарда
Индустрија млека и млечних прерађевина				
<ul style="list-style-type: none"> • Опрема и технологија иновирани код великих произвођача • Асортиман проширен • Мини погони лоше опремљени • Нестабилна сировинска производње • Ниске субвенције производњи сировине 	<ul style="list-style-type: none"> • Раст потрошње • Побољшање структуре потрошње (раст потрошње скупљих прерађевина) • Акредитација лабораторија • Стандардизација квалитета • Могућност раста производње производа са заштићеним пореклом • Стабилизација и раст сировинске производње 	<ul style="list-style-type: none"> • Скроман асортиман • Тржиште ЕУ сатурирано • Ценовна неконкурентност високопрерађених производа • Присуство монопола 	<ul style="list-style-type: none"> • Ситни произвођач и прерађивачи 	<ul style="list-style-type: none"> • Претња даљег екстензивирања укупне пољопривредне производње • Ценовна неконкурентност домаћих прерађевина • Недовољно унапређени стандарди

7. Структурне карактеристике руралних подручја

Око 45% активног руралног становништва Србије запослено је у пољопривреди, која формира око 35% друштвеног производа (ДП) руралних подручја. Висок удео пољопривреде у оствареном ДП, ниска заступљеност приватног сектора и сектора услуга, као и низак ниво предузетништва, упућују на неразвијену и неповољну привредну структуру руралних подручја.

Рурална популација у поређењу са урбаном константно има више стопе активности и запослености, као и ниже стопе незапослености и неактивности. У позадини високе активности и запослености руралне популације крије се обимно ангажовање становништва у ниско продуктивној пољопривреди. Друге перформансе руралог тржишта рада, пре свега удео рањиве запослености (жене, млади, стари) и професионални статус запослених, значајно су неповољнији код руралне популације.

Општи утисак (за који нема довољно егзактних индикатора), је да је **рурална инфраструктура (комунална, економска и социјална) неразвијена, и као таква представља фактор у минимуму са аспекта могућности развоја руралних средина**³⁵. Регионалне разлике у инфраструктурној опремљености су велике. Током протекле деценије **инвестиције** у изградњу нових система или проширење постојеће мреже, **најчешће су биле у случају телекомуникационих система**, а најређа су била улагања у гасификацију и решења за организовано одлагање отпада. Нови комунални системи грађени су у планинском делу руралне Србије, а у Војводини су махом санирани и обнављани.

Хетерогене природне, економске и социјалне карактеристике руралних подручја, условиле су разлике у приступу ресурсима и кључним тржиштима (робе, радне снаге, финансијског капитала, информација), што је резултирало неједнаким стопама раста и растућој неједнакости у оквиру

---

³⁵ Доступни подаци постоје о снабдевању водом и санитарним услугама и опремљености школа у руралним срединама; распрострањеност и квалитет других врста инфраструктуре и услуга нису познати и парцијално су истраживани.

сектора (између малих и великих газдинстава) као и међу руралним регионима Србије. У прилог наведеном, последња истраживања сиромаштва и животног стандарда показују да је сиромаштво у Србији:

1. **Значајније распрострањено у руралним него у урбаним срединама** (9,6% према 4,9%);
2. **Снажно повезано са перформансама радне снаге** и руралног тржишта рада - међу запосленима у пољопривреди половина живи у сиромашним домаћинствима;
3. **Присутније у јужним и брдско-планинским у односу на северне равничарске регионе** - Војводина је регион са најмањим процентом становништва које се суочава са бар једном димензијом сиромаштва.

Табела 20. Процент сиромашних у Србији и према подручјима, 2006-2009. година³⁶

	2006	2007	2008	2009	Индекс 2009/2008
Апсолутна линија сиромаштва (СРИ)					
% сиромашних у РС	8,8	8,3	6,1	6,9	113,1
% сиромашних према типу насеља					
градско подручје	9,5	10,1	5,0	4,9	98,0
остало подручје	20,6	17,6	7,5	9,6	128,0
Релативна линија сиромаштва*					
% сиромашних у РС	14,4	13,4	13,2	13,6	103,0
% сиромашних према типу насеља:					
градско подручје	9,5	10,1	10,9	9,1	83,5
остало подручје	20,6	17,6	16,1	19,5	121,1

Рурална подручја Србије су брзо и снажно реаговала на економску кризу: раст укупног сиромаштва регистрован у 2009. години највећим делом је последица динамичног раста управо руралног сиромаштва. Погоршање положаја пољопривредника и раст незапослености, најмаркантније су манифестације ефеката економске кризе на рурална подручја, и осим на

³⁶ Извор: Тим за социјално укључивање и смањење сиромаштва и Републички завод за статистику (2010).

раст сиромаштва, свакако ће деловати и на успоравање структурних реформи аграрног сектора и продубити иначе велике разлике у развијености руралних региона Србије. Најниже стопе сиромаштва забележене су код мешовитих газдинстава, која су имала и друге екстерне приходе – пензије, плате из других сектора или трансфере из иностранства...

Изазови који се постављају пред националним политикама у наредном периоду се могу сублимирати као:

- 1. Створити услове за динамичнији раст руралне економије и њено реструктурирање.** Средствима Аграрног буџета подстичу се активности на газдинству, али не и други видови руралне економије и предузетништво у целини, који су остали ван уског фокуса других националних политика.
- 2. Обезбедити повљније услове на тржишту финансијског капитала,** којима би се обезбедила већа инвестициона активност.
- 3. Креирати развојне стратегије у складу са потребама руралних региона**
- 4. Ублажити негативне демографске трендове** и низак ниво људског капитала у руралним подручјима (посебно јужних и источних делова земље)
- 5. Унапредити развијеност руралне инфраструктуре и сектора услуга,** будући да се они неповољно одражавају на квалитет живота руралног становништва, подстичући трајне миграције виталне популације.

Предлогом Стратегије развоја пољопривреде и руралних подручја и Националног програма руралног развоја Србије за период 2011-2013, предвиђен је сет мера подршке развоју руралних подручја, који је високо компатибилан са ЕУ системом подршке. Национални документи су структурирани према захтевима ЕУ, као би земља била квалификована за успешно повлачење средстава из предприсупних фондова. Национални буџет за ове намене је још увек релативно скороман и непримерен потребама радикалније измене обима подршке. Одсуство координације активности везаних за руралне средине између појединих владиних тела представља велико ограничење за ефикаснију националну политику. Многа министарства и агенције не препознају своју одговорност за неповољан положај руралних средина, унапређење комуналне, економске и социјалне инфраструктуре у овим подручјима.

Генералне препоруке за будуће активности у правцу прилагођавања политике руралног развоја односе се на два правца деловања:

1. **Екстерни – лобирање, снажнији, офанзивнији притисак и учешће у дизајнирању подршке за земље кандидате за буџетски период 2014-2020**, користећи искуства нових земаља чланица; инсистирати на већем уважавању регионалних/локалних специфичности аграрне и руралне структуре у земљама Западног Балкана у креирању допуштених мера подршке; активности на лобирању координирати са другим земљама у региону како би се постигао већи ефекат.
2. **Интерни – успоставити већу и потпунију сарадњу са другим министарствима на координацији активности везаних за рурална подручја**. Ова сарадња се мора институционализовати (интерминистарска група), а план активности и задужења прецизно разрадити према надлежностима појединих владиних тела.

8. Изазови у области институционалог уређења сектора у процесу придруживања

Усаглашавање законодавства у процесу приступања ЕУ Србија је дефинисала Националним програмом за интеграцију у Европску унију (НПИ).

Са аспекта могућности повлачења средстава из Предприступних фондова за рурални развој (ИПАРД) потребно је донети сет закона те је активност на прилагођавању законодавства видно појачана током последње две године. **Маја 2009. године усвојен је кровни закон за сектор - Закон о пољопривреди и руралном развоју. Закон дефинише циљеве аграрне политике, врсте подстицаја, регистар газдинстава, типове газдинства и низ других решења везаних за операционализацију политике у области пољопривреде и руралног развоја.**

Захтеви процеса интеграције Србије у ЕУ, у вези са прилагођавањем и изградњом институција су:

1. Успостављање одговарајуће структуре Министарства пољопривреде шумарства и водопривреде, која би била способна да дефинише стратегије и програме, као и да организује и контролише дистрибуцију ИПАРД средстава. То подразумева:

- **Успостављање акредитоване Агенције за плаћања (ПА)** и њено оспособљавање за спровођење ИПАРД програма у складу са захтевима ЕУ
- **Успостављање акредитоване структуре управљања (МА)** у оквиру Министарства пољопривреде, шумарства и водопривреде (МПШВ)
- **Припрему законске основе и одговарајућих подзаконских аката за примену ИПАРД**

2. Ревидирање и усвајање Националне стратегије пољопривреде и руралног развоја, Националног програма развоја пољопривреде и Националног програма руралног развоја, као и ИПАРД плана за рурални развој. Ови процеси морају се спровести уз учешће других јавних партнера и цивилног друштва. МПШВ је у току 2009-2010. године припремило потребна документа, за која је у току јавна расправа и очекује се усвајање до краја 2010. године.

3. Побољшање знања и изградња капацитета за коришћење фондова ЕУ наменјених пољопривреди, што подразумева

- **Израду секторских анализа пољопривредне производње у Србији** (воћарство, повртарство, млекарство и сектор меса).

- **Унапређење информационог система**

- **Израду и примену планова обуке које су усмерене на ЗПП, ИПА, ИПАРД**

- **Тачан попис стања, регистар пољопривредних газдинстава, ажурирање катастра, вођење статистике цена и сл.**

4. Оснивање, јачање, акредитација институција укључених у систем контроле здравствене безбедности хране, како би се гарантовало поштено поштовање стандарда квалитета (систем националних лабораторија, јачање капацитета ветеринарске инспекције, службе за заштиту животне средине).

5. **Подстицање организовања цивилног друштва у различите форме:** удружења, асоцијације пољопривредника, пословни сектори, сектори за заштиту животне средине, локалне асоцијације за рурални развој.

6. **Подржавање иницијативе на унапређењу приступа тржишту новца за пољопривреднике** и оне који започињу бизнис у руралним подручјима.

7. **Успостављање саветодавне и стручне пољопривредне службе, примерене потребама корисника.**

Оквир за успостављање система децентрализованог управљања фондовима (ДИС), као једна од основних предуслова за коришћење ИПАРД средстава је успостављен и именовани су органи и надлежна тела:

- Национални ИПА координатор (НИПАК) – Потпредседник Владе за европске интеграције.
- НИПАК Секретаријат – Сектор за програмирање и управљање фондовима ЕУ и развојном помоћи Министарства финансија.
- Стратешки координатор (СЦО) – Кабинет потпредседника Владе за европске интеграције.
- Национални службеник за акредитацију (ЦАО) – Министар финансија.
- Национални службеник за одобравање (НАО) – Државни секретар задужен за буџет.
- Сектор за Национални фонд за управљање фондовима ЕУ – у оквиру Министарства финансија.
- Сектор за уговарање и финансирање програма из средстава ЕУ (*Central financing and contracting utility, CFCU*) у оквиру Министарства финансија.

Значајне активности предстоје на јачању људског потенцијала на свим нивоима. Потребно је изградити аналитичке капацитете за програмирање и анализу аграрне политике и ојачати капацитете Министарства пољопривреде шумарства и водопривреде, као и инвестирати у изградњу аналитичких капацитета ван МПШВ. Оваква знања се морају уврстити у образовне програме. Потребно је осигурати сталне финансијске изворе за ове

активности . Дефицит знања постоји и у инспекцијским службама одговорним за спровођење контроле квалитета и здравствену безбедност хране.

9. Уместо закључка

Интеграција у ЕУ, као и другим земљама централне и источне Европе, Србији доноси велики изазов. **Позитивна искуства земаља које су овај процес прошле у последњим прикључењима само су делимично применљива на домаћу праксу.** Фактори који позицију Србије чине другачијом, везани су за високу важност сектора за националну економију, спору ревитализацију остатка привреде, недостатак капитала, варирање обима и квалитета сировинске производње, споро прилагођавање законодавног оквира и многе друге. Са друге стране, предности домаће пољопривреде су богати и разноврсни земљишни ресурси, дуга традиција, добар квалитет и технологије у делу производног ланца, као и ценовна конкурентност. **Успорен прогрес у интеграционим процесима, слаби позицију домаће пољопривреде у односу на регионално окружење и представља претњу одржању садашње позиције, а поготово значајнијем расту и суочавању са међународном конкуренцијом на домаћем тржишту.**

Очекиваним променама биће посебно погођена мала газдинства (са малим и нередовним тржишним вишковима), прерађивачки погони чија је конкурентност у овом моменту заснована на непоштовању стандарда и процедура, као и предузећа у којима није обављена приватизација. Високе захтеве у погледу контроле квалитета производа и стандарде о здравственој безбедности хране неће бити у стању да испуни велики број мини погона, чија је конкурентност у овом моменту заснована на нижој цени производа (ниским трошковима производње због непоштовања адекватних процедура и стандарда). Ова предузећа усмерена су на задовољавање потреба локалног тржишта, делимично послују у зони сиве економије, тешко ће се прилагодити и неће дуго опстати у условима велике конкуренције. **Предузећа која су унапредила стандарде производње хране, преуредила своју организациону структуру, успоставила стабилну сировинску основу, неће бити угрожена.**

Хетерогени природни услови, економски и социјални услови производње у различитим деловима Србије, нису довољно уважени у стратешким и програмским документима, нити политичкој пракси. Овакав однос довео је до уништавања руралних области, посебно на источним и југоисточним границама, где су стопе руралног сиромаштва, незапослености и прикривене незапослености (пре)високе, а квалитет живота руралног становништва низак. И поред покушаја увођења аграрне подршке по узору на ЛФА Директиву, ефекти оваквих мера су занемарљиви и захтевају озбиљну ревизију и свеобухватнију друштвену и политичку интервенцију.

Средства која се издвајају из националног буџета недовољна су да у дужем периоду одрже српску пољопривреду конкурентном на регионалном и домаћем тржишту. Имајући у виду да и друге земље Западног Балкана напредују у својим интеграцијама ка ЕУ и либерализују своја тржишта, може се очекивати прерасподела робних токова у региону, при чему би **српски извоз и лидерска позиција свакако били угрожени. Без значајнијих финансијских извора, аграрни сектор неће бити у стању да адекватно одговори изазовима интеграција .**

Политичка нестабилност је разлог што у Србији не постоји довољан консензус нити адекватан амбијент за убрзање институционалног унапређења према захтевима ЕУ. Политичка решења много више су продукт потребе да се настало стање санира него дугорочне визије унапређења сектора и нису увек мотивисана економским разлозима. Све наведено успорава процес оптималне алокације ресурса у пољопривреди и са њом повезаним секторима.

Литература

1. Богданов, Н. (2003) Положај сточарске производње у трговинским споразумима Србије и Црне Горе са ЕУ, Тематски зборник радова Конкуретност пољопривреде, Агроекономика (32), Нови Сад.
2. Богданов, Н., Божић Д. (2003) Пољопривреда и агроиндустрија, Анализа ефеката придруживања ЕУ (Редактор Јовичић, М.), Економски факултет, Београд.
3. Богданов, Н. (2004) Пољопривреда у међународним интеграцијама и положај Србије, ДАЕЈ, Београд.
4. Богданов Н., Божић Д.: "Agriculture and food processing industry," chapter in "Анализа ефеката придруживања ЕУ - истраживање на терену" edited by Jovicic M.;
<http://www.plac-yu.org/downloads/1.1.2AnalizaefekatapridruzivanjnjaEUTeren/pdf>
5. Bogdanov N., Bozic D.: "Agriculture and food processing industry" chapter in "Analiza efekata pridruzivanjnja EU - izveštaji eksperata" edited by Jovicic M.
<http://www.plac.yu.org/downloads/1.1.2AnalizaefekatapridruzivanjnjaEUIzvestaji/pdf>
6. Bogdanov N. (2007) Small Rural Households in Serbia and Rural Non-farm Economy, UNDP;
7. Стојановић Ж, Богданов Н. (2007) Предприступна помоћ за рурални развој – преглед искустава земаља кандидата, Међународна искуства у транзицији аграрног сектора и руралних подручја, ДАЕС и Институт за агроекономију Пољопривредни факултет у Београду;
8. Божић Д., Богданов Н. (2007) Реформе Заједничке пољопривредне политике ЕУ - нова системска решења и њихова имплементација, Међународна искуства у транзицији аграрног сектора и руралних подручја, ДАЕС и Институт за агроекономију Пољопривредни факултет у Београду;
9. Богданов Н. (2007) Нова политика руралног развоја ЕУ – положај земаља кандидата као изазов за Србију, Традиционално и савремено у раду и животу људи у селу, Завод за проучавање села, Српско удружење за социологију села и пољопривреде, Балканска асоцијација за социологију села и пољопривреде;
10. Bogdanov N. (2008) Challenges for the Serbian agriculture and food sector in the EU accession process, chapter in Agriculture in Western Balkan and EU integration, ed.by Rednak M., Slovene Association of Agricultural Economists, Ljubljana, Slovenia,
11. Bogdanov N. (2008) Agriculture, chapter in Living Standard Measurement Study Serbia 2002-2007 ed.by Vukmanovic D., Rachel Smith Govoni, Statistical Office of the Republic of Serbia, World Bank, DFID, Belgrade,
12. Богданов Н. (2005) Рурални развој - политика ЕУ, стање и перспективе у Србији, Пољопривреда и рурални развој у европским интеграцијама; Институт за агроекономију Пољопривредни факултет и Младост биро, Београд;
13. Богданов Н., Божић Д., Мунћан П. (2008) Рурална непољопривредна економија Србије и смањење сиромаштва, Аграрна и рурална политика Србије 2, Почетна искуства придруживања ЕУ и предлог мера за 2009. ДАЕС, Београд;

14. Богданов, Н. Волк, Т., Реднак, М., Ерјавец Е. (2008) Анализа директне подршке пољопривредни и руралном развоју Србије, Тим подпредседника Владе Србије за имплементацију Стратегије за смањење сиромаштва, Београд;
http://www.prsp.gov.rs/download/Analiza_direktne_podrske_poljoprivredi_i_uralnom_razvoju.pdf
15. Богданов Н., Бозиц Д. (2010) Review of agriculture and agricultural policy in Serbia, Agriculture in the Western Balkan Countries, ed. Volk Tina, IAMO, Germany
http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/96200/2/sr_vol57.pdf
16. Цвејић С., Бабовић М., Петровић М, Богданов Н., Вуковић О. (2010): Социјална искљученост у руралним областима Србије, УНДП, Београд пп.1-120
17. European Commission (2009): Agriculture and Rural Development. Agriculture and Enlargement. Pre-accession support for the agricultural sector, IPARD. Werner Schiessi, Zagreb.
18. European Commission Directorate – General for Agriculture and Rural Development (2009): Fact Sheet the EU Rural Development Policy 2007–2013.
19. Економски институт, АДА (2010) Секторска студија из области пољопривреде и прехранбене индустрије у АП Војводини
20. Стаменковић, С. и остали (2010) Посткризни модел економског раста и развоја Србије 2011-2020, USAID; ФРЕН, Економски институте, Београд
21. Сајт DG Agri
22. Сајт DG Enterprice
23. Сајт МПСВ
24. Сајт ПКС